

ԵՏՀՐԱՏԻ

ԵԺԱՆԱԳԻՆ

ԻՐԱԴԱՐԱՆ

№ 57-58

№ 57-58

ՆԱԲ-ԴՈՍ

ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

(«ՄԵՐ ԹԱԳԸ» ՇԱՐՔԻՑ)

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1934

891.99

Դ-40

6 NOV 2011

ՊԵՏԱԿԱՆ ԵՃԱՆԱԳԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

№ 57-58

№ 57-58

891.99

74-40

ՆԱԲ-ԴՈՍ

ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

(«ՄԵՐ ԹԱՂԸ» ՇԱՐՔԻՑ)

10.00000

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1934

Գլավիկա № 8410 (բ), Հրատ. № 2834,
պատկեր № 161, տիրաժ 5000. Պետ-
հրատի տպարան, ստ. ֆ. 6 72X105, մեկ
տպ. թերթում 102.400 տպ. նշ. հանձնված
և արտադրութան 24/134 թ. ռուսա-
գրված և տպագրութան 27/VI 1934 թ.

Իսկից ե առաջ դալիս կյանքի սարսափը, — Պատմվածքներէ մէջ զրա հիմնական պատճառը կտրելն ե, անծայրածիր աղքատութիւնը, անտեսական ջաջայումը: Յերբ Գերմանիայում առաջին

անգամ բեմադրվեց Հաուպտմանի «Ջուլիանները», քննադատները հեղինակին մեղադրեցին, թե նրա պիեսում հերոս չկա: Այդ քննադատներին պատասխանեց Շպիլհադենը, ասելով. «Դուք հերոս եք վորոնում: Յես դեռ եմ նրան: Այդ հերոսը — կարելն է: Նաք-դոսի պատմվածքները մեջ էս, իսկպես, «հերոս» չկա: Բայց կա մի հերոս, վոր կենտրոնական տեղ է բռնում. — դա կարելն է:

Գրամվածքները նյութն առնված է անցյալ դարի ութսունա-կան թվականների հասարակական պայմաններից: Ճիշտ է, գործողությունը կատարվում է «մեծ քաղաքում», բայց իրոք այդ մեծ քաղաքը չէ, վոր հեղինակը տալիս է, խոշոր բուրժուազիայի կյանքը չէ, վոր նա պատկերում է, այլ այդ բուրժուազիայի շահագործած «փոքր մարդկանց» — մանր բուրժուական, քաղցնիական միջավայրը:

Մանր բուրժուազիայի քայքայումը, վոր այս պատմվածքները մեխն է կազմում, հեղինակը փրկափայլական խորհրդածությունների նյութ չի դարձնում, այլ բավականանում է թշվառության փաստերի դեղաբիստական հաշվառումով: Դուք տեսնում եք որն է բուն ալիստող մարդկանց, վորոնք նստում են թիլի լոկ «ցածր հացով»: Դուք տեսնում եք, վոր այդ կիսաքաղց ապրուստը ծերություն տարիքում նրանց չի տալիս կյանքի ապահովություն, այլ ընդհակառակը. — ինչպես վիճակադրական դիտությունից էլ հայտնի չէ՝ ինքնասպանությունների խոշոր առկուր «մեծ քաղաքում» ընկնում է ծերունիներին, վորոնք ապրելու միջոց չունեն: Հիվանդանալու դեպքում էլ՝ հիսուն կուպեի անգամ չունեն քաղաքային հիվանդանոցին վճարելու, ինչպես թրքախտավոր դուրգար Սաքուլը: Վերջինս թաղված է պարտքերի մեջ, ամեն ինչ դրա՞վ դրած «աղաների» մոտ: Նրա մասին հեղինակը գրում է. «տունը՝ սրբած, կի՛նն ու յերեխաները՝ տկլոր, ինքը՝ դառ ու դատարկ»:

Նար-դոսի իր հերոսների անտեսական քայքայումը շատ մանրամասն է նկարագրում. բայց մենք քայքայման պրոցեսը չենք տեսնում ամբողջական ծավալով: Ճիշտ է, նա տալիս է սոցիալական հակադրության ցայտուն վիճակներ, մի կողմը կանգնած են ապա Սերգոներ, տերտերներ, վոստիկանատուն, իսկ մյուս կողմից՝ քաղցած է հիվանդ, աղետալու և տկլոր մարդիկ. քայքայվողների մեջ նա տեսնում է Նույնիսկ բոսայկային տիպեր, ինչպես, որինակ, Արամբը: Բայց Նար-դոսի պատմվածքների մեջ «մեծ քաղաքի»

առանձնահատուկ հեղադրության պարտնյորները — խոշոր բուրժուազիան և պրոլետարիատը — չկան: Գայքայվող մանր բուրժուազիայի ընդող յեղքը — գործարանային բանվոր դատնալու պրոցեսը — Նար-դոսի աչքովը չի ընկել: Նրա մոտ «մշակները» լոկ սիլուետներ են, վորոնք ավելի դեկորատիվ նշանակություն ունեն, քան գործող անձեր են: Դրանք նոր ընկող տան ատաղձի մասեր են ավելի շուտ, քան կենդանի մարդիկ (տես «Սաքուլը ու խաղնաց») պատմվածքը):

Նար-դոսի նովելաների գլխավոր հերոսները արհեստավորներն են: Յեթե մանր առևտրականներ էլ կան՝ դրանք իրենց անտեսական գրությունամբ շատ չեն տարբերվում հիմնական մասսայից: Նրանց խանութը «հավաքուն» է անվանում Նար-դոսը: Իր այդ հերոսներին հեղինակը նկարագրել է ավելի շատ «ներսը», քան «դուրսը», ավելի շատ նրանց տունն ու տեղը, քան նրանց շահագործման պրակտիկան: Նա դժագրում է ավելի շատ հետեանքները, քան պատճառները: Տալիս է, որինակ, «քնձոտ» տները, խաբուլ պատերը, լվաներով լցված անկողինների, ցեխոտ հատակների և այդպիսի ծանր պայմաններում ապրող հիվանդ մարդկանց նկարագրելը: Նույնիսկ մի շարք հիվանդություններ է հիշում, վորոնք այդ հակաառողջապահական պայմաններից են ծագում: Բայց այդ ընդուն, այնուամենայնիվ, վորոք անտեսական շահագործման հետևիք էր կամ ձուլվում արձագանքներն են: Իսկ այդ շահագործումը Նար-դոսը մոտիկից չի ցույց տալիս: Նույնիսկ դուրգար Սաքուլի և աղա Սերգոյի հանդիպումը եպիզոդիկ բնույթ ունի և սովորական, տրվալի շահագործման վճի նմուշ է, վոչ էլ պատկերացում:

Նար-դոսին հետաքրքրում է վոչ թե շահագործման պրոցեսն ինքնին, այլ այդ յերեռյթի տաճ բերած բարոյական փուլզումը: Դրա պերճախոս ապացույցն է ավոհոլիզմի այն ցնցող նկարագրերը, վոր տալիս է հեղինակն իր պատմվածքներում: Խճում են ամենքը՝ ամեն սեռի և հասակի՝ կի՛ն թե տղամարդ, պատով թե ջահեր: Ալ-կոհոլիզմի հետ միասին, Նար-դոսը տալիս է մի ուրիշ ուղյակ՝ կրոնական միստիցիզմի առկայությունը: Սա անձայրածիր թշվառության կցորդն է: Հեղինակը ցույց է տալիս իր հերոսների ատեղությունը «փոքր ցած» տերտերներին հանդեպ, նրանց հեգնությունը այդ քեխիս ուսող, «աչքերը քաղցած դայլերի պես տնկած», «խոդ կտրած» հոգեորականների նկատմամբ: Բայց միաժամանակ նրանք

վայսեմում եմ իրենց հոգու վրա մեղք ծանրաբեռնելուց: Յեթե մեկ-մեկ — հիվանդ կամ հարբած ժամանակ — բողոքում են կամ ծաղրում կրոնը, բայց ցարժով նրանք իրենց հնազանդ են պահում յեկեղեցու պատվիրաններին և առհասարակ ծեսերին. ուխտ են դնում, մատաղ են մորթում, պառ և ծոմ են պահում, և այլն:

Նույն կերպ հեղինակը ցույց է տալիս իր հերոսների ատելութունը կառավարության պաշտոնյաների, պետական հիմնարկներին նկատմամբ: «Սե հրողը տեսնի պոլիցի յերեսը»: Այդ պոլիցին Վեծ-մեծ մկներով լի մի նկուղ ունի, վորից վախենում են: Վախենում են մանավանդ պրիստավից, վոր «սեպհական ձեռքով ալյուրլիկի անի, քիթ ու պոտնի» Զարդել գլխու:

Նար-դոսի մոտ թե պոլիցին, թե հոգևորականությունը մենք այնպես հեռվից եմք տեսնում, ինչպես «մշակներին» և նույնիսկ հարուստներին: Որինակ. կապալառու Սերգոն, վոր մետեորի պես գալիս ու անցնում է արադ՝ հիշողության մեջ թողնելով սոսկ իր «խոշոր արտաքինը», «վոսկի շլիքան», «սե ատառե արխալուրը» և անխուսափելի «տերվորորման»: Անխուսափելի յենք ասում, վորովհետև այդ տերվորորման (համբիշ) դուք կատանք քիչ թե շատ ունեվոր, այսինքն քիչ թե շատ պարապ անաշխատ բոլոր հերոսների ձեռքին:

Դրսի կյանքի պատկերներից խուսափելով և ընտանեկան կյանքի վոլորտի մեջ խորանալով Նար-դոսը, հարկավ, ավելի մանրամասն պիտի տար կանանց և յերեխաների վիճակի նկարագրելը: Յեվ, իսկապես, մեր հեղինակի պատմվածքների ամենից ցայտուն եջերը, տպավորիչ տողերը սրանք են. — սոցիալական ճնշման դեմ ավելի սուր ճիչերը լավում են կանանց բերանից և դրա հետ միասին թնդում են սոված մանուկներին լացի ձայները (տես «Հոգուն վրա հասավ» պատմվածքը):

Կանանց աշխատանքն ավելի ծանր է, քրտնաթոր և բազմակողմանի, քան նրանց ամուսինների դրսի պրակտիկան: Սովորական է կանանց աշխատանքի մասին հետևյալ դարձվածքը. — Ամբողջ որն աշխատում է, աշխատում է առանց դադար առնելու: Այդ ծանր, կարելի չէ ասել՝ տաժանակիր աշխատանքին ավելանում է հորբեցող ամուսինների կապրիզները անտանելի բեռը, վոր նրանք տանում են լուռ համբերությամբ, վորպես կատարյալ գրաստ: Մտքսիմ Գորկին նման կանանց համեմատել է խեղդվողի

հետ, վոր բռնում է ամեն ծեղից՝ չխորասուզվելու համար: Անճար, տղետ, անողնական կինը սարկանում է տղամարդուն, վորովհետև այսպես թե՛ այնպես նա «իր պահոն ու պահպանոն է»: Ստրկություն հանդիսացող ամուսնության լրացուցիչն է պոռնկությունը, վոր շատ թեթևակի կերպով զգալ է տալիս Նար-դոսը. քաղցին կնոջ համար իր արհեստավոր ալկոհոլիկ ամուսնուց յերբեմնապես գերադասելի չէ աստիճանավոր «սիրեկանը»: Բայց պարզ չե՛ մի բան. դա խանդոտ ամուսնու յերեակայություն է, թե իրականություն: Հոգեբանորեն հնարավոր է թե մեկը, թե մյուսը (տես «Հոպոպ» պատմվածքը):

Իր նկարագրած կանանց ընդհանուր վիճակը Նար-դոսը կոնկրետացրել է յերկու դիմանկարով. մեկը՝ Մային է, մյուսը՝ Անանը: Առաջինն անմուռն զրաստի պես վողջ որն աշխատում է թե տանը և թե դուրսը: Ի՞նչ բան է հանգիստը, նա մոռացել էր և միայն մի իրողություն գիտե. «Երեխաները քաղցած են՝ պետք է աշխատել, յերեխաները տկոր են՝ պետք է աշխատել. տանտերը պահանջում է վարձը՝ պետք է աշխատել»:

Այդ կնոջ պատկերը լրացնում է Անանը, վորն իր ամուսնու ծեծից սպանվում է նրա արտաքինը հեղինակին այնպես է տալիս, վոր կարծես թե մարմնացած սարսափ է նկարագրում և վոչ թե կենդանի մի անձն: Նրան սարսափի մարմնացում են դարձրել կյանքի պայմանները. — ծանր աշխատանքը, քաղցը, ծեծը, հայոյանքը, և մշտական ճիղճ՝ այդ բոլորի պատճառն իմանալու, և անկարողությունը՝ իր դրած «ինչու՞նե» պատասխան գտնելու: «Սարսափը քարացած էր նրա դեմքի և աչքերի մեջ»: Ինչո՞ւ չէ Անանն հանդուրժում այդ վիճակը — Վորովհետև մայրենի տանն իր հաղաթները տնքում են «հարատեվ չքավորության» և «բախտի ծանր հարվածների տակ»: Այդ բոլորից հետո զարմանալի չէ, յերբ Անանն իր դուրթունքը շան վիճակի հետ է համեմատում և պրնդում, վոր շան վիճակն ավելի լավ է, քան իր ապրած կյանքը: Յեվ վոչ միայն սա, այլև մյուս կանայք իրենց դուրթունքը սովորաբար շան վիճակի հետ են համեմատում:

Բնորոշ է Նար-դոսի մի պատմվածքը, վորում մայրն սպանում է իր նորածին յերեխային, վորովհետև չի հավատացած, թե կարող է նրան մեծացնել տնտեսական անասելի կարիքի շնորհիվ:

Այդ բոլորից հետո միանգամայն հասկանալի չէ, վոր Նար-

դուսի կանայք հասարակական հիշված սլայմանները մտրակված մեծ մասամբ նախադաշարված են, անտիապաշտ, յերազնները և տերտերները հովատացող: Իրենց դժբախտ վիճակից իրական յերազնից նրանք բռնում են միտությունը ուղիք, ավելի շուտ նրանց հրում են բռնելու այդ ուղիք:

Յերեխաները վիճակը ևս անմխիթար ևս նրանք ևս աշխատանքի ծանր լուծ են տանում, չնայած տակավին չափահաս չեն դարձել: Նրանք մշտապես քաղցած են, աղիւր, փոսաբորելի, ծեծից ու հայհոյանքից վախեցած: Իր նկարագրած յերեխաները ընդհանուր վիճակի պատկերը Նար-դուրը դժադրել է հետևյալ բնորոշ տողերով. «Աղջիկը սովալու է հայացքով աչքի տակից նայեց հոր դատարի ձեռներին և այն միջոցին, յերա փակում էր դուռը, մի ծանր հարված դրաց դիմեց: Սրա յեղբայրն և Ակորը, ութ տարեկան մի յերեխա, վոր աշխատում է պղնձագործի մոտ: «Մտավ Ակորը դժգոհված հաղուստով, մերց սեպացած դեմքով, ձեռքերով և մինչև սրունքները մերկ վտանքով: Յրտից սրտիւմ երամբողջ մարմնով...»:

Նար-դուրն իր բոլոր պատմվածքներն անխաբի վերջացնում է հուսահատական, կարելի չէ ասել՝ սարսափելի պեսլմիզմով. լուսիս վնչ մի ճառագայթ, փրկություն վնչ մի նշույլ, ազատվելու վնչ մի հուսանկար: Բոլոր պատմվածքները վերջաբանը փոքրեդական է: Հերոսները մեռնում են կամ թողնալով, կամ ծեծից, կամ «վախից»: Շատ բնորոշ են նրա այս վեց պատմվածքի վերջին խոսուեն տողերը. — 1) Մարթան մեռավ, իսկ «Գրբաց Գրեգորը մինչև որս ել շարունակում է իր արհեստը առաջվա պես ժպտուն աչքերով և կարմիր այտերով»: — 2) Մաքուրը մեռնում է, իսկ նրա աղջիկը ճանձ և փոքրում և փողոցի կինդոյին նմանվելով կանչում և «թուխա, ախառի թուխա»: — 3) Հարեցող Դավիթը ծեծելով խլում է իր դավակի ձեռքից նրա աշխատած քսան կողականոցը և ծելում դեպի գրեհտուն, իսկ այդ միջոցին նրա կինը «աչքերը փակում է ինչ վոր սուր ցավից և մի յերկար ու ձիւ թառանջ քաշում»: — 4) Հարբած Ասատուրը խանդից մղված՝ վրա յե պրծնում, վոր կնոջը ծեծի: սա փախչում է, իսկ ամուսինը հետևից քար է արձակում. «Գրբը շեշտակի դնաց դիպավ կնոջ մեջքին: Կինը սատարի ճչաց... և փուկ դեմքին յերեսի վրա...» — 5) «Կնոջը սպանելու համար մեղադրվող դրոգապան Յագորը նախնական քննության ժամանակ դատական քննչի հարցուփորձերին պատաս-

խանելով՝ ասաց. «Մի մուշտի տվի, ելի, ուրիշ բան խո չեմ արել»: — 6) Ջիրգիլը աղան դողանում է պառավ մոր ապրուստի միակ միջոցը՝ յերկու հավը: Մայրը վազում է հետևից, վոր բռնի, բայց չի կարողանում և նստում է «հենց այնտեղ՝ փողոցի մեջտեղը՝ սկսում ծնկները թակել և լաց լինել առանց արտասուքների...»:

II

Նար-դուրի գեղարվեստական կարողության մասին մեր լիբերալ քննադատությունն այն կարծիքն է հայտնել, թե դա ավելի լուսանկարչական, արձանագրական բնույթ ունի. հեղինակն ավելի շուտ ճակարկող վիպասան է, լուսանկարչական ճշտությամբ դժագրող, իսկ նրա հերոսները «անմիջապես իրականից կորցած մարդիկ են»: «Նար-դուրը, — ասում է Լեոն, — բավականանում է միայն դրությունը արձանագրելով... առանց յիրեկայթի պատմության և հոգեբանության մեջ մտնելու: «Շալլա է պարզապես կյանքի տեսարաններ» (ընդգծումները մերն են. Ա. Տ.):

Մեր լիբերալ քննադատության մեջ արտահայտված այդ կարծիքները միակողմանի յեն: Յեթե ընդունենք, վոր Նար-դուրը «յիրեկայթի պատմության և հոգեբանության» մեջ շատ չի խորանում, այնուամենայնիվ նա կյանքի փաստը հում-յեփ, առանց գեղարվեստորեն մշակելու չի դնում ընթերցողի առաջ, չի արձանագրում սոսկ յեղեկությունը, չի լուսանկարում դեթ անձն ու անցք: Լիբերալ քննադատության այդ հայացքը, վոր արտահայտված է Նար-դուրի «Աննա Սարոյան» և «Տանտիրոջ աղջիկը» վիպակների մասին՝ ելիմախեղում ճիշտ չէ: Միայն և նույնիսկ, յեթե կիրառելու լինենք պատմվածքների նկատմամբ, վորոնք, իրոք, կյանքի տեսարաններ են, բայց վնչ արձանագրություն են, վնչ ել լուսանկարություն:

Վերցնենք մի անպաճույճ նկարագիր.

«...քաղաքի ծայրամասերից մեկի թաղը. Հավիտենական աղբով ծածկված ծուռտիկ-մուռտիկ փողոցներ, վորոնք նեղլիկ անցքերով դնում խաչաձևում են իրար կամ դեմ առնում մի պատի՝ կույր մուրացկանի պես: Իրար վրա թափված, իրարու հենված տնակներ... հողածածկ տափակ կուռքներ, վորոնք ձմեռը տնքում են ձյունի ծանրության տակ, դարնանք... կաթում, կաթում, կաթում...»:

Միթե այս փորձիկ նկարագիրն արձանագրութիւն կամ լուսանկարչութիւն եւ Ուշադրութիւն դարձրեւ «յերևութիւններէ» բնորոշումներին. — հավիտեանկամ աղբ. — կույր մտաբանի ալեւ պատին դեմ ընկած փողոց, — իրար հեմված տնակներ. — կտուրը տնում եւ. — կարում եւ, կարում, կարում: — Սա «միայն» պատմել չէ, այլ բանաստեղծութիւն:

Նար-դոսը, իբրեւ նովելիստ, ռեալական արվեստի ներկայացուցիչ եւ: Նա հատկանում եր այն հայտնի ճշմարտութիւնը, թե՛ իսկական ռեալիզմը միամիտ կերպով իրականութեան ճիշտ պատմանը տալ չէ, այլ այդ իրականութեան բոլոր ելեմենտներն այնպիսի ստեղծագործական կոմբինացիա, վոր առաջ բերել կյանքի զգացում:

Նար-դոսն իր տմենաչնչին դիտողութեան մեջ տեղում դնում եւ վորոշ ստեղծագործական շնորհ: Որինակ. պարապ մնացած դադդյանը. — «դադդյանը կարծես խոր քուն եր մտած, կանգնած եր իր ցից ցից սյուններով, առանց հինածի, վորպէս մի կմախք»: Վնչ միայն այդ, այլեւ այն պետք ե շեշտել, վոր մեր հեղինակն իր վերաբերմունքն ե ցույց տալիս կյանքի վորոշ յերևութիւններն դեմ, ժխտական, բացասական դիրք ե բռնում, որինակ, հարուստների, հողերակալութեան, կառավարութեան, պաշտոնյաների ե նախապաշտումներն հանդէպ: Սա արդէն լուսանկարում չէ, այլ արվեստի սրումը հեղինակի չսիրած անձերի ե «յերևութիւններէ» դեմ: Նար-դոսն իբրեւ նովելիստ, ճիշտ եւ, կենցաղագիր ե, բայց նրա կենցաղագրութիւնն իրականութեան մերկ պատմանը չէ, այլ այդ իրականութեան արժեքավորումը. վոչ թե տկուր իրեր, այլ սրանց դիմամիկան, վոչ թե սոսկ դրութիւններ, այլ վերջիններիս մեջ ծագող դրամատիզմը:

Նար-դոսը սիրում ե հակադրութիւններ տալ. որինակ, մեռնող թոքախտավորը սենյակում պառկած, նրա կրծքից ձայնն այնպէս եր դուրս գալիս, ասես, «հորից եր դուրս գալիս», իսկ դուրսը մրգավաճառ կինտոն տղադակում ե «իւր առողջ թոքերի ամբողջ թափով»: Մենք արդէն վերէ հիշեցինք մեռնող հոր ե ճանճ վորսացող զավակին:

Ինչպէս տեսնում եք, Նար-դոսի կենցաղագրութիւնը դեղարվեստական արժեք ունի, վորովհետեւ հեղինակին նկարագրելու ե պատմելու ձիրք ե տված՝ բավական ուժեղ իշխանութիւն խոսքի

վրա: Չնայած նա հանգիստ ե պատմում, բայց այդ հանգստութիւնը յերևութական ե. հեղինակն իր նկարագրածը շատ մոտ ե առնում սրտին:

Յեթե Միք. Նալբանդան իր ֆելյետոնների մեջ կապալառւնների դեմ դրում ե կատաղի հարձակումներով ե նրանց դիմակները պատռելու մեծագույն պաթոսով, Նար-դոսն այդ նույն կապալառւնների դեմ դրում ե ավելի զուսպ, ավելի հանդարտ տոնով, բայց միևնույն բացասական ե ժխտական դիրքավորումով: Նալբանդանը դրում ե մի կապալառուի մասին. «նրա անասնական անհոգութիւնից ուռած թշերը կարմրում եյին նրա անխորհուրդ յերեսի վրա... մարդկային պատկերի տակ անասնութիւն... կղկղանք մարդկութեան» *): Նար-դոսն իր կապալառւններին այդպէս բացարձակ չի հայհոյում, թքում ու մրում, բայց ցույց ե տալիս շատ վորոշ հակակրանք նրանց անձի ե գործի նկատմամբ:

Նար-դոսի ռեալիզմի այս վերջին հատկութիւնը չի ավրում նրա տված նյութի պատմականորեն-վավերաթղթային ճշտութիւնը: Պատմում են, վոր ուսն նովելիստ Չեխովը հուշատետր ե յեղել՝ պահելիս Չեխովի այդ հուշատետրում մենք գտնում ենք բազմաթիւ նոր թեմաներ ե դիտված յերևութիւնների դրանցում: Յերբեմն նա տալիս ե սոսկ մի բառ, յերբեմն բնավորութեան մի գիծ, յերբեմն բնորոշ հագուստ, ե այնու Նա շարունակ դիտել ե կյանքը ե գեղարվեստական ընդհանրացումներ արել: Շատ հաճախ աննշան մանրուքը նրան խոշոր ծագայութիւն ե մատուցել **):

Մենք չգիտենք՝ Նար-դոսը նման հուշատետր պահել ե թե չէ, բայց մի բան պարզ ե, վոր հեղինակը տալիս ե վորոշ մանրուքների այնպիսի ստույգ, տեղին ե սպառելի նկարագիր, վոր դուք կարծում եք, թե նա լսած ու տեսած բան ե վերաբրտադրում, առանց ստեղծագործական քուրայի մեջ թրծելու: Բայց դա, ի հարկե, այդպէս չէ. հենց դրանումն ե Նար-դոսի ուժը, վոր նրա գրականութեան մեջ չկա գրականայնութիւն. դուք չեք տեսնում նրա մանրակրկիտ թշխատանքը — սա յի կարեւորը: Յեւ Նար-դոսի այդ դեղարվեստական արժանիքը սխալաբար համարվել ե պարզ լուսանկարում կամ արձանագրութիւն: Բավական ե հիշել յերեք

*) Տես Մ. Նալբանդան. «Յերկերը», հատ I, էջ 110.

**) Տես «Работа над художественным словом», том IV, изд. Рабпрос, стр. 35.

Միթե՞ այս փոքրիկ նկարագիրն արձանագրութիւն կամ լուսանկարչութիւն եւ Ուշադրութիւն դարձրեք «յերևույթներին» բնորոշումներին. — հալիտեմակամ աղբ. — կոյր մուրացկանի պես պատին դեմ ընկած փողոց, — իրար հեծնված տնակներ. — կտուրը տնկում ե. — կարում ե, կարում, կարում: — Սա «միայն» պատմել է, այլ բանատեղծութիւն:

Նար-դոսը, իբրև նովելիստ, ռեալական արվեստի ներկայացուցիչ եւ Նա հատկանում եր այն հայտնի ճշմարտութիւնը, թի՛ իսկական ռեալիզմը միամիտ կերպով իրականութեան ճիշտ պատճենը տալ է, այլ այդ իրականութեան բոլոր ելեմենտներն այնպիսի ստեղծագործական կոմբինացիա, վոր առաջ բերել կյանքի զգացում:

Նար-դոսն իր ամենաչնչին դիտողութեան մեջ տնդամ դնում ե վորոշ ստեղծագործական շեշտ: Որինակ, պարագ մնացած դադ-դյանը. — «Գաղգյահը կարծես խոր քուն եր մտած, կանգնած եր իր ցից ցից պոռներով, առանց հինածի, վորպես մի կմախք»: Վ՛հ մի-այն այդ, այլև այն պետք ե շեշտել, վոր մեր հեղինակն իր վերաբերմունքն ե ցույց տալիս կյանքի վորոշ յերևույթներն դեմ, ժխտական, բացասական դիրք ե բռնում, որինակ, հարուստներն, հոգևորականութեան, կառավարութեան, պաշտոնյաներն ե նախապաշարունակներն հանդես: Սա արդեն լուսանկարում է, այլ արվեստի սրումը հեղինակի չսիրած անձերն ե «յերևույթներին» դեմ:

Նար-դոսն իբրև նովելիստ, ճիշտ ե, կենցաղագիր ե, բայց նրա կենցաղագրութիւնն իրականութեան մերկ պատճենը է, այլ այդ իրականութեան արժեքավորումը. վո՛չ թե տկուր իրեր, այլ սրանց դինամիկան, վո՛չ թե սոսկ դրութիւններ, այլ վերջիններն մեջ ծագող դրամատիզմը:

Նար-դոսը սիրում ե հակադրութիւններ տալ. որինակ, մեռնող թոքախտավորը սննդակում պառկած, նրա կրծքից ձայնն այնպես եր դուրս դալիս, ասես, «հորից եր դուրս դալիս», իսկ դուրսը մրգավաճառ կինտոն տղաղակում ե «իւր առողջ թոքերն ամբողջ թափով»: Մենք արդեն վերև հիշեցինք մեռնող հոր ե ճանճ վորսացող գտական:

Ինչպես տեսնում եք, Նար-դոսի կենցաղագրութիւնը դեղարվեստական արժեք ունի, վորովհետեւ հեղինակն նկարագրելու ե պատմիւ ձիրք ե տված՝ բավական ուժեղ իշխանութիւն խոսքի

վրա: Չնայած նա հանգիստ ե պատմում, բայց այդ հանգստութիւնը յերևութական ե. հեղինակն իր նկարագրածը շատ մոտ ե առնում սրտին:

Յեթե Միք. Նալբանդյանն իր ֆելյետոններն մեջ կապալառուններն դեմ դրում ե կատաղի հարձակումներով ե նրանց դեմակները պատռելու մեծագույն պաթոսով, Նար-դոսն այդ նույն կապալառուններն դեմ դրում ե ավելի զուսպ, ավելի հանդարտ տոնով, բայց միևնույն բացասական ե ժխտական դիրքավորումով: Նալբանդյանը դրում ե մի կապալառուի մասին. «Նրա անասնական անհոգութիւնից ուռած թշերը կարմրում եյին նրա անխորհուրդ յերեսի վրա... մարդկային պատկերն տակ անասնութիւն... կղկղանք մարդկութեան» *): Նար-դոսն իր կապալառուններն այդպես բացարձակ է հայհոյում, թքում ու մրում, բայց ցույց ե տալիս շատ վորոշ հակակրօնք նրանց անձի ե գործի նկատմամբ:

Նար-դոսի ռեալիզմն այս վերջին հատկութիւնը էլ ավրում նրա տված նյութի պատմականորեն-վավերաթղթային ճշտութիւնը: Պատմում են, վոր առև նովելիստ Ջեխովը հուշատետր ե յեղել՝ պահելիս այդ հուշատետրում մենք գտնում ենք բազմաթիւ նոր թեմաներ ե դիտված յերևույթներն դրանցում: Յերբեմն նա տալիս ե սոսկ մի բառ, յերբեմն բնավորութեան մի դէմ, յերբեմն ընդող հազուստ, ե այնու Նա շարունակ դիտել ե կյանքը ե դեղարվեստական ընդհանրացումներ արել: Շատ հաճախ աննշան մանրուքը նրան խոշոր ծառայութիւն ե մատուցել **):

Մենք չգիտենք՝ Նար-դոսը նման հուշատետր պահել ե թե է, բայց մի բան պարզ ե, վոր հեղինակը տալիս ե վորոշ մանրուքներն այնպիսի ստույգ, տեղին ե սպառիչ նկարագիր, վոր դուք կարծում եք, թե նա լսած ու տեսած բան ե վերարտադրում, առանց ստեղծագործական քուրթի մեջ թրծելու: Բայց դա, ի հարկե, այդպես է. հենց դրանում ե Նար-դոսի ուժը, վոր նրա գրականութեան մեջ չկա գրականայնութիւն. դուք չեք տեսնում նրա մանրակրկիտ աշխատանքը — սա յե կարեորը: Յե՛ւ Նար-դոսն այդ դեղարվեստական արժանիքը սխալաբար համարվել ե պարզ լուսանկարում կամ արձանագրութիւն: Բավական ե հիշել յերեք

*) Տե՛ս Մ. Նալբանդյան. «Յերկերը», հատ I, էջ 110.

**) Տե՛ս „Работа над художественным словом“, том IV, изд. Рабпрос, стр. 35.

Նկարագիր. 1) հավերի թառից իջնելը (Մե փողերի տոկոսը)։ — 2) ծեծից մեռնողի «շունչ փչելը» (Յեբը շաքարամանից յերկու կտոր շաքար պակասեց)։ — 3) ալիոհուլիկի «վողելից խմիչքի ծարավը» (Հոգուն վրա հասավ)։ — զուր տեսնում եք այդ նկարագիրների մեջ մանրամասների զարմանալի ստուգություն և միաժամանակ ստեղծագործական քուրայի ջերմությունը։

Այդպես շեշտակի և նաև բնութային նկարագիրը Նար-դոսի մոտ Տոլստոյը գրել է, թե զրույցի ժամանակ յերբ ասելու բան չի մնում, սկսում են խոսել յեղանակից, այդպես ել կան հեղինակներ, վորոնք բնութային են նկարագրում զբաղական ծես կատարած լինելու համար Նար-դոսի մոտ գրեթե բնութային չկա։ Ինչու. Նախ՝ վորովհետև նրա մեծ քաղաքի թաղը թափուր է բնութայինից, և յերկրորդ՝ վորովհետև ընտ ասելու բան չատ ունի։ Յեթե Նար-դոսը բնութային է տալիս՝ նշանակում է այդ բնութային խիստ անհրաժեշտ և և վոչ թե գրական ծեսի պահանջ և։ Այնուհետև՝ նրա բնութային նկարագիրը շատ հակիրճ է, ամփոփ, տեղ-տեղ լի-բիկական դունավորում ունի։ Որինակ, վորթորիկ սառն շունչը և Սաքուլի ջերմությունը, ասես, ինչ վոր սրտամաշ սիմֆոնիա յեն կազմում...

Նար-դոսի ակալիզմի ուժն արտացոլում է նաև նրա վոճի մեջ։ Մեր հեղինակն իր հերոսներին վոչ միայն տեսնում է, այլև շարունակ լսում է։ Նրա վոճն իրականությունն անգրադարձնող մի նուրբ դործիք է։ Նովելիստն իր տիպերի արտաքին նկարագրի վորդրկությունն ընկերակցում է մի բնորոշ լեզու, բառերի հատուկ դասավորություն և արամբանելու առանձին յեղանակ։ Նրա հերոսները թեև դասակարգայնորեն իրար շատ նման, բայց տարբերվում են խոսվածքով և պահվածքով։ Մեկը մյուսի հետ դժվար է շփոթել։

Նար-դոսի վոճը խիստ խնամված է։ Յերկար տարիներ յաշխատանք է յերևում զրա վրա։ Այն խոսքը թե՛ տաղանդը յերկարատե համբերություն է — ամբողջ հեղինակն սաղակալն է։ Մեր հեղինակը շատ յերկար է դիտել այն, ինչ վոր գրել է ընթերցողի առաջ։ Յերկար դիտելով՝ նա, վերջապես, կարողացել է դիտածին պարզ և ճիշտ պատկերացում տալ, ցույց տալ նրա մեջ այն ճնորդությունը, վոր գտել է ինքը։ Ասել են՝ ամեն մի իր պետք է ունենա իր մակդիրը, վորոնք և. գալիս Նար-դոսը վորոնում է և մեծ մասամբ

դտնում. հաճախ նրա բառը, խոսքը տեղին են դործածվում, այսինքն նրա ամեն մի ֆորադն առանձին վերցրած՝ պարունակում է զրվածքի գլխավոր տրամադրություն այս կամ այն արձագանգը։ Սա մի վարպետություն է, վոր ձեռք է բերվում անպայման յերկարատե ուսումնասիրությամբ։ Նար-դոսն իր վոճի վրա այնպես է աշխատում, ինչպես արձանագործն իր արձանի վրա։

Նար-դոսն անհատականացնում է իր հերոսները վոճը։ Բավական է լսել պառավ մոր և լոթի վորդու զրույցը՝ նկատելու համար, թե վորքան մեկի և մյուսի խոսվածքը համապատասխանում է աշխատանքի տարբեր բնագավառին, տարիքին, ծնողի և այլոսերված վորդու հակադիր զգացմունքներին, դիտավորություններին, և այլն։

Նար-դոսն իր համեմատությունների ներկայակույում դործ է ածում այնպիսի ներկեր, վորոնք հենց վերցված են այն շրջապատի դույններից, վոր նա նկարում է։ Որինակ. փողոցը՝ կույր մուրացկանի պես, — կենտրոնացած մարդ՝ շարունակ վորոնում է և չի գտնում. — ծեծը՝ կարծես, ճիպտով կարպետ են թափ տալիս, — հարբեցողի համար ջուրը՝ լուծողական, և այլն։ Բացի այդ՝ Նար-դոսն իր լեզվի մեջ պահում է ժողովրդական խոսվածքի, զրույցի համն ու հոտը, մեծ չափով ոգտագործում է գավառաբարբառների բանաստեղծական արժեքները, որինակ՝ ասացվածքները հեղուկային ձևերը.

— Բա շուն ու կատու չի ըլել։

— Ի՛, շուն ու կատու, չի մի վտանք։ Աչքին ա երեկացել։

Նար-դոսը դիտել մի քանի գծերով բնորոշել իր ներկայացրած անձի հիմնական բնութագիրը։ Որինակ՝ գրքաց Գրիգորը։ — Բառասուն տարեկան մսեղ մարդ էր նա՝ պսակի ժպտուն աչքերով, կլորիկ սափրած կարմիր դեմքով, վոսկեղոծ նեղ քամարով, դեղին չեսունչե արխալուզով, շարունակ ձեռքին մի կարճ համրիչ դեղին հատիկներով, վոր նա ամից ամի էր նետում։

Ասես, դերասան Ալիսին է նկարում «Ճաստում» դրամայում Գրքացի քաղաքականությունն ու պրոյնները, նրա խաղելության տեխնիկան սաղում են այդ բնութագրին. — նախ՝ մեջ է բերում «Մողորմնի գլրբը», յերբ դա չի ոգնում՝ թասը մոմերով, հետո՝ ծեծ։ Սկզբում նա մարդահաճ է և ժպտուն, բայց յերբ անհաշտության է հանդիպում՝ դառնում է կրքոտ և դաժան։

ԻՆՉՊԵՍ ԲԺՇԿԵՑԻՆ

Մեծ ու փարթամ լաղաքի ծայրամասերից մեկի
թաղը: Համիտենական աղբույժ ծածկված ծուռտիկ-
մուռտիկ փողոցներ, վորոնք նեղլիկ անցքերով դնում
խաչածնվում են իրար կամ դեմ առնում մի պատի՝
կույր մուրացկանի պես: Իրար վրա թափված, իրարու
հենված տնակներ, վորոնց խարխուլ լարիւրները
թվում ե թե ամեն բոպե պատրաստ են թափվելու ան-
ցորդի գլխին: Փոքրիկ պատուհաններ՝ կեսը ապակի,
կեսը թղթած, փտած դռներ, հողածածկ տափակ
կտուրներ, վորոնք ձմեռը տնքում են ձյունի ծանրու-
թյան տակ, դարնանը ծածկվում փարթամ կանաչով և
անձրևների ժամանակ կաթում, կաթում, կաթում,
ստիպելով խելձ թշվառ բնակիչներին պատսպարվել
ծալքերում, դռների, պատուհանների խուռններում,
չուլ ու փալանների տակ:

Այսպիսի տնակներից մեկն էր և ջուլհակ Թորոսի
խրճիթը: Սակայն այս խրճիթը մյուս տնակներից
տարբերվում էր միայն նրանով, վոր սրա պատերի
կեսն ալեղից էր (կապի և հարդի շաղախից) և կլա-
րանը յերգիկ ուներ, վորի գլուխը ծածկված էր կոռ-
բած կարասի վերին մասով: Այդ յերգիկի տակ էր
ջուլհակի դաղդյահը և այդ տեղից էր նա ձմեռը
լույս ստանում կտավ գործելիս, վորոտհետեմ միակ
պատուհանը շատ փոքր էր և դաղդյահից հեռու:

Զուլհակ Թորոսը, վոր մի ժամանակ շատ ժիր արհեստավոր եր, նստում եր իր նահապետական դաղգյահի առջև, վտոնները կախում հորի մեջ, մագոգը հինածի միջով աջ ձեռքից ձախն եր դցում, ձախից աջը, և վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր խրճիթի խոր լուծթյան մեջ լսում եր ճախարակների միախառն ճոճոցը։ Այժմ ծերացել եր, շատ եր ծերացել. մեջքը կորացել, կուղ ևր դարձել, միրուքը սպիտակափառ փոփել եր կրծքին, սպիտակ թավ հոնքերը կախվել եյին հանգած աչքերի վրա, ձեռքերը դողդողում եյին և առանց ձեռնափայտի չեր կարողանում ման գալ։ Ու չեր հիշում, թե յերբվանից եր, վոր դաղգյահը, կարծես խոր քուն մտած, կանգնած եր յերգիկի տակ իր ցից-ցից օյուներով, առանց հինածի, վորսկես մի կմախք. չեր հիշում, թե յերբվանից եր, վոր ջահրան իր ծովածանիվով ընկած եր անկյունում անդործ, չեր հիշում, թե յերբվանից եր, վոր մասրաները փոշեթաթախ ընկած եյին մութ պատի տակ՝ թիթեղյա այն փոքրիկ լամպի հետ, վոր գիշերները մխում եր դաղգյահի մոտ։

Այն ել չեր հիշում, թե յերբ ևր մեռել կինը, թողնելով իր մի քանի դավակներից միայն մի աղջիկ, վոր այժմ մոտ յերեսուն տարեկան եր և իր միակ հույսն ու ասպվենը այդ խորին ծերության հասակում։ Մարթան եր նրան կերակրում, հագցնում իր ձեռքի աշխատանքով և չեր ամուսնացել միայն նրա համար, վոր ծերունի հայրն անտեր-անտիրական չմնա։ Նրա, ինչպես և համարյա ամբողջ թաղի կանանց, սովորական աշխատանքը հինած դործելն եր, վոր նա վերցնում եր ասիական դերձակներից։ Ամբողջ ուրն աշխատում եր,

աշխատում առանց դադար առնելու։ Նրան միշտ կարելի չեր տեսնել կամ դուրսը հարեան կանանց պես սան պատի տակ վիլալարը ձեռքին հինած հինելիս, կամ թեկ կծկելիս, կամ գուլուփայի վրա թեկ յետ տալիս և կամ թե տանը, թախտի վրա, դաղգյահի առջև նստած, դուլուփան ու թուրը ձեռքին, հինած դործելիս։

Տարորինակ աղջիկ եր Մարթան։ Ծիծաղ, ուրախ տրամադրություն ասած բանը կարծես բնավ ծանոթ չեր նրան. ծանրաբարո, սակավախոս, միշտ զգաստ, միշտ լուրջ, միշտ կենտրոնացած իր ներքին աշխարհի մեջ, ուր կարծես շարունակ պրպտում եր ինչ-վոր ու չեր գտնում։ Դեռևս մոր կենդանության ժամանակ, վոր դարմանալի աստվածավախ կին եր, տարված ամեն տեսակ նախապաշարումներով, նա սովորել եր հավատալ սրբերին, վորոնք այժմ մի-մի պաշտամունքի առարկա եյին դարձել նրա համար։ Նրա ամենապաշտելի առարկան ս. Գեվորգն եր, ուր ամառ-ձմեռ համարյա ամեն շաբաթ յերեկո գնում եր համբուրելու, իսկ ամեն տարի աշնանը, այդ սրբի տոնի շաբթին ծոմ եր պահում—ամբողջ վեց որ վոչ հաց եր առնում բերանը, վոչ ջուր, իսկ յոթերորդ որը հաղորդվում եր։ Նույնիսկ մի անգամ ծոմապահությունից այնպես հիվանդացավ, վոր քիչ մնաց մեռնել, բայց և այնպես շարունակում եր իրենը։ Մեծ պատը պահում եր աճենայն սրբությամբ, իսկ գառիկից մինչև Համբարձումը յերկուշաբթի որերը չեր աշխատում, վոր հարինք ցավը չտարածվի և արտերը կարկտահար չլինեն։ Միշտ այդպես եյին արել հայրն ու մայրը, այդպես ել շարունակում եր այժմ ինքը։

Նա հավատում էր դեւերի և սատանաների, ալքերի և քաջքերի գոյութեան, թալիսմանների և ժողովրդական աղոթքների գորութեան: Յերազէ մեջ տեսած ամեն մի կենդանի կամ առարկա նրա համար վորոշ, տխուր կամ ուրախ, պատահարի գուշակ էր, հոգ չէ թէ այդ յերազները քնով չկատարվեցին:

Դեռ ևս մանուկ հասակում մորից լսել էր, վոր ամեն մարդու աջ ուսի վրա հրեշտակ կա նստած, ձախ ուսի վրա—սատանա. նրանք շարունակ կոչում են իրար հետ. հրեշտակը մարդուն դեպի բարին և մղում, սատանան—դեպի չարը, ուստի քնելիս պետք է միշտ ձախ ուսի վրա պառկել, վոր սատանան տակը մնա ջարդվի: Ու Մարթան այդպես ել անում էր միշտ և հաստատ հավատացած էր, վոր դիշերները ձախ ուսի վրա պառկելով սատանային տակն և գցում ջարդում և դրանով ուրախացնում բարի հրեշտակին:

Գարնան վերջին օրերից մեկում մեռավ Թորոսենց հեռու—մոտիկ ազգականներից մեկի թոքախտովոր տղան՝ Դարչո անունով: Մարթային յեկան տարան վոր ոգնի սեւեր կարելու սգավորների համար: Յերեք ուր ու գիշեր մնաց Մարթան մեռելատանը և տուն դարձավ թաղման օրը, արդեն մութն ընկած ժամանակ, յերբ ամենքն արդեն ցրվել էին: Հայրը նրանից շատ առաջ էր վերադարձել և խրճիթի շնաքին նրատած՝ սպասում էր նրան:

Մարթան մտավ, վոր ճրագ վառի և մտնելուն պես այնպիսի մի ճիւղ արձակեց, վոր կարծես ոճ խայթեց:

Այդ ճիւղն այնքան սարսափելի յեր, վոր ծերունի հայրը համարյա թէ յերիտասարդական կորույթով վեր թռավ տեղից և ներս ընկավ: Ու ներս ընկնելուն պես երես դտավ աղջկա գրկի մեջ:

— Վա՛յ, հայրիկ ջան, չնե՛րը, կատվանի՛քը,— կանչեց Մարթան սարսափահար, պինդ սեղմելով նրան իր գրկի մեջ, պաշտպանութիւն վորոնողի պես:

Հայրը, հաղիվ կարողանալով պահել իրեն ծանրութեան տակ, շուտից նրա գլուխը և հարցրեց ծայր աստիճան զարմացած:

— Մարթա ջան, ի՞նչ ես ասում:

— Ծնե՛րը, կատվանի՛քը,—կրկնեց Մարթան, և հայրն զգաց, վոր նա ամբողջ մարմնով դողում է:

— Ի՞նչ չուն, ի՞նչ կատու, վորդի ջան:

— Հրեն... միսը քրքրում են...

— Ի՞նչ միս, վո՞րտեղ:

— Հրեն... թախտի տակը, թախտի տակը...

Ծերունին մի կերպ ազատեց իրեն աղջկա ցնցողաբար սեղմող ձեռքերից, մթութեան մեջ խորխուրտով մոտեցավ սեղանին, վոր ճրագ վառի, բայց թէ ձեռքերն էյին դողում և թէ իրենից սուկ չեկող սարսափահար աղջկիկը չէր թողնում, վոր ապառ շարժումները դործի: Վերջապես, սեղանի վրա յերկար տապալակելուց հետո, գտավ լուսկու տուփը և մի կերպ վառեց լամպը: Ու յերբ լուսի վրա նայեց աղջկան, զարմանքից քարացավ: Մարթայի դեմքը սարսափից ծոմովել, այլանդակվել էր, աչքերը կարծես ուզում էին դուրս պրծնել խոռոչներից, հայացքն անմիտ էր, յերեսին գույն չկար և ինքն ամբողջովին դողում էր տերեւի պես:

— Մարթա ջան, եղ ի՛նչ ա հալի,— ահամա բացա-
կանչեց ծերունին իր թույլ, դողդոջուն ձայնով, —ին-
չե՞ր յես դողում:

— Ծները, հայրիկ ջան, —կատմանիքը... ախր
միսը քրքրում են... թախտի տակը, —սարսափած
կրկնում էր Մարթան ձեռքով ցույց տալով թախտը:

— Հիսուսին ու Գրիստոսին, վորդի ջան, չուն ու
կատու չկա ըստեղ, աչքիդ ա երևում, —խաչակնքեց
ծերունին:

Բայց Մարթան շարունակ կրկնում էր իր ասածը
և, հորը սինդ կաած, սարսափահար աչքերը չեր հե-
ռացնում թախտից:

Ծերունին մի կերպ աղատվեց նրանից, դողդոջուն
ձեռքով վերցրեց լամպը, մոտեցավ թախտին, դրեց
դետնին, կապերտի փեշը բարձրացրեց և աչք ածեց
թախտի տակը:

— Դե դու ել տես, ըստեղ ո՞ւր ա չուն ու կա-
տու, —ասաց նա, դառնալով աղջկան:

Մարթան, առանց տեղից շարժվելու, ձեռքերը
դրած ծնկներին, խոնհարկեց և չուած աչքերով հեռ-
վից նայեց թախտի տակը, ուր բացի կավի կրակարա-
նից, վոր նրանք ձմեռը քուրսու տակ ելին բանեցնում,
փայտ կոտրելու կացնից և ավելից, ուրիշ բան չկար:

— Չկա՞, —հարցրեց նա կամաց ծոր տալով:

— Բա կա՞: Վոր ասում եմ աչքիդ ա երևացել...

Ծերունին կապերտի փեշն իջեցրեց, լամպը վերց-
րեց և տարավ դրավ սեղանի վրա:

— Նստի, բալա ջան, նստի: Մի քիչ սառը ջուր
խմի, վախեցած ես:

Նա վերցրեց ջրի թասը, մոտեցավ պատի տակ կի-

տով չափ դետնի մեջ խոված կարասին, ջուր հանեց և
քերավ դրավ աղջկա առջև:

Բայց Մարթան ձեռ ել չտվավ: Այժմ հանգստացել
էր և նստած էր աչքերը մի կետի հառած, գլուխը ձեռ-
քերի մեջ առած, կարծես աշխատելով մտքերը հա-
վաքել:

— Մեր թախտի տակը չե, —չնչաց նա յերկար
լուսթյունից հետո, —նրանց թախտի տակը... Պալսը
վոր քաշվեց, Դարչոյի մերն ասեց ինձ, վոր մոզու միսը
հանեմ թախտի տակիցը, տանեմ դանջիկումը պահեմ:
Կոացա, վոր հանեմ, տեսնեմ չներն ու կատմանիքը
վրա յեն թափվել քրքրում... Ընե՛նց վախեցա, վոր...
ընե՛նց վախեցա...

— Ի՞նչ մոզու միս, —հարցրեց ծերունին:

— Դարչոյենք վոր պահում ին... Են մատաղա-
ցուն, ելի, վոր պըտի տանեյին Բոլնըսի ս. Գեվոր-
գում մորթեյին, վոր Դարչոն լավանար:

— Են եյին մորթել քելեխի՞ն:

— Բա՛:

— Վնյ, վնյ —ասաց ծերունին գլուխը շարժելով: —
Յեղո դրուստ չուն ու կատմանիք ի՞ն:

— Յես ի՞մ... վախից սիրտս դնացել էր... Ասին,
թե վոչինչ չկա, աչքիս ա երևացել...

— Աչքիդ ա երևացել, բա, աչքիդ, վոնցոր
հրմի, —վրա բերեց ծերունին: —վե կաց, բալա ջան,
վե կաց կողենքը դցի, քենք: Իրեք ուր ա չըրչարվել
ես, շատ կըլես բեղարած: Հրես իմ քունն ել ա տա-
նում:

Յեվ ծերունին, բոլորովին հանգստացած, հորան-
ջեց:

Մի քանի որ Մարթայի վարժուհիք մեջ մի առանձին տարրինակ բան չեր նկատվում: Սովորականի պես առավոտները վաղ վեր եր կենում, փոքրիկ ինքնայնորդացում, անկողինը հավաքում, թախտն ու հատակն ավում, ամեն բան իր տեղը դնում ու նստում հինաձ գործելու մինչև ինքնայնուի յեռ գալը: Հետո հոր հետ սուսովուս թեյ եր խմում ցամաք հացով և նորից դործի նստում մինչև ճաշ և մինչև յերեկո: Բայց այնուհետև հայրը նկատեց, Վոր նա մենակ գործի նստած ժամանակ խոսում է ինքն իրեն, դեմքով ինչ-վոր ծամածռություններ և անում, յերբեմն ծիծաղում առանց վորեւե առիթի, յերբեմն ել սքալորի պես մղկատալով մրմուռում, լաց լինում: Մի որ ել ծերունին դրսից ներս գալով տեսավ թախտը մի կողմն ե քաշել ու կացնով քանդում և դետինը:

— Մարթա՛, եղ ի՞նչ ես անում, — բացականչեց նա զարմացած և վախեցած:

— Հանում եմ... հանում եմ, — ասաց Մարթան, կացինն ու ժգին թափով զարկելով հողի հատակին:

— Ի՞նչը:

— Մոզին...

— Ի՞նչ մոզի:

— Մատաղացու մոզին... մատաղացու մոզին...
 օ. Գեորգի մոզին... քանի վախտ ա մղզում ա... բա մեղք չի... բա մեղք չի... բա թողանք, վոր չներն ու կատվանիք դղզեն...
 Ասում եր ու հալով քանդում դետինը շարունակ, հողը ցաքուցրել տալով չուրջը:

Ծերունին, տեղն ու տեղը քարացած, նայեց, նայեց, հետո մի «վայ» արավ և յերկու ձեռքով թակելով դուռը՝ շտապեց դեպի դուռս, հարաններին ողջութեան կանչելու:

Չանցավ մի քանի բոպե, և արդեն ամբողջ թաղը դնդում եր, թե «Թորոսանց Մարթան դժվել ա»: Ել մեծ, ել փոքր, ել կին, ել աղջիկ—ով ասես, բան ու գործ թողած, շտապում եր թամաշի: Թորոսենց խրճիթի ներսն ու դուռն ասեղ դցելու տեղ չկար. իրար ձխելով, իրար հրելով, իրար վտտ վոխ տալով ներս ելին խցկվում հա խցկվում խրճիթի նեղ դռնից: Չայների ժխորը բռնել եր ամբողջ փողոցը:

Մարթան նստած եր իր փորած դետին վար և, կացինը ձեռին, խելագարի անմխտ հայացքով նայում եր ներսը ճատված կանանց և յերեսանների ամբոխին: Ծրթունքները շարունակ կրծում եր և դերիայի փեշը փաթաթում մատների վրա, յետ անում ու նորից փաթաթում: Նստած եր լուռ, բոլորովին ձայն չեր հանում մինչև իսկ այն ժամանակ, յերբ փորձում ելին խոսեցնել: Մի քանի սրտոտներ փորձեցին կացինն առնել նրա ձեռից և վեր կացնել, բայց նա կացինը շեքը կոխեց, ամբողջ մարմնով կռացավ նրա վրա և ակսեց լաց լինել յերեսայի պես, յերբ նրա ձեռքից ուզում են խել իր խաղալիքը:

Տեղահան արած թախտի ծայրին կծկվել կուչ եր յեկել ծերունի հայրը, կուղը ցցել, սպիտակ միտուքը թաղել ծնկների արանքին և մղկտում դառնադին:

Ներսը հավաքված կանայք նայում ելին ծերունուն և նրա աղջկան խղճահարությունաբ և մի տեսակ վախի զգացումով, վոր ակամա սլատում է մարդուն

խելադարի հանդես: Յեւ թեպետ վոչ-վոք տեղից չէր շարժվում, բայց ամեն մեկի մեջ այդ վախի զգացումն ահա աստիճան ուժեղ էր, վոր բախտական էր Մարթան հանկարծ վեր թռչեր տեղից և վրա պրծներ, խկույն ամենքը գլխապատառ դուրս կիսխնչեյին ճիշ ու ծկլը-թողով:

Իսկ այն կանանց մեջ, վորոնք ամբողջով եյին դուրսը՝ ներսը տեղ չլինելու պատճառով, տեղի եյին ունենում հետևյալ խոսակցությունները.

— Աղջի Նատո, տեսնես ինչի՞ցն ա խելքից ըլել: Եվոնն ասում ա, թե Դարչոյի հողեառ հրեշտակն ա խիել, յանի դորթ ա՞:

— Դե յես իմ. վորն եդ ա ասում, վորն ել ասում ա, թե Բոնիսի ս. Գևորգն ա բռնել:

— Ի՞, մեռնեմ նրա զորութենին, յանի եդ խեղ-ճին բռնում ա ինչ անի: Հանդիպիսի կըլի եկած:

— Ասում են, թե Դարչոյենց թախտի տակը շներ ու կատվանիք են երևացել աչքին:

— Դրուստ ա, դրուստ, — խոսակցությանը խառնվեց մի ուրիշը, վորը ամենից անտարբեր, յեկել էր ամենից ուշ և գուլպա յեր դործում: — Ողորմածիկ Դարչոյի են շաչ մերը Բոնիսի ս. Գևորգի համար յետ դրած մոդին վեր ա ունում քելեխին մորթիլ տալի, մատղացուն խաշամի տեղ ուտացնում: Բա խելքը դըլ-խին կնիկարմատն ըտենց բան կանի՞: Վոր շաչ ա, շաչ, ելի: Քելեխին եդ մոզու խաշամից վորն ուտում են, ուտում, մնացածն ել դնում թախտի տակը, պահում: Յենա, իրիկնապահին, խալիս վոր քաշվում ա, Դարչոյի մերը Մարթին ասում ա, վոր միսը թախտի տակից հանի, դնի գանջինումը: Մարթեն հենց կուանում

ա, վոր հանի, տեսնում ա շներ ու կատվանիք են թոփ ըլել մաի վրեն, քրքրում: Հա՛ ըստեղ սիրտը դնում ա վախից: Վրա յեն թախում, ջուր ածում, քրքրում, գջլտում, զորով յետ բերում: Այ ըսենց ա ըլել բանը, թե վոր դրուստն ուզում էր իմանա:

— Բա շուն ու կատու չի ըլել՞:

— Ի՞, շուն ու կատու, չե մի վոտներ: Աչքին ա երևացել:

Թաղի կանանց այցը վերջանալուց հետո հավաքվեցին Թորոսի հետու-մոտիկ բարեկամ կանայք և ըսկըսեցին խելք-խելքի տալ, թե ի՞նչ դարման անեն: Խորհրդակցությանը նախադահում էր հարեան խաբադ պետոյի այրի կինը Ոսանը, վորը հայտնի յեր իր լեզվադարությամբ և առանց վորի գործոն մասնակցության թաղում վոչինչ չեր կատարվում: Ոսանի առաջարկով վորոշեցին դիմել տերտերի փեսա գրբաց և հեքիմ Գրիգորին, վորը մեծ հռչակ էր վայելում նախապաշարված ժողովրդի շրջանում: Բերնե-բերան ըեզենդներ եյին պատմում նրա անպրեկ գուշակությունների և բժշկությունների մասին, այնպես վոր տարվա բոլոր յեղանակներին և շաբաթվա բոլոր արերին նրա ընդունարանը լիքն էր լինում ամեն ազգի, ամեն հասակի ու տեղի, գլխավորապես կին-այցելուներով, վորոնք ժամերով հերթի եյին սպասում: Այդպիսի պայմաններում հեշտ չեր նրան տանից դուրս բերել առանց խոշոր և կանխիկ վարձատրության: Թորոսը մի քանի գրոշներ ուներ հոգեպահուստ, մնացածը լրացրին սըր-տացավ բարեկամներից վոմանք, մի կլորեկ դումար

կազմեցին, սովին Ոսանի ձեռքը և ղրկեցին դրբաց Գրիգորի մոտ:

Գրբաց Գրիգորը սկզբում չեմուչում արեց, փողը քիչ համարեց, ասաց, թե ժամանակ չունի, վերջը, անսալով Ոսանի ճարտար լեզվին, համաձայնեց և խոստացավ հետեյալ որը ճաշից հետո այցելել հիմանդին:

Մոտ քառասուն տարեկան մսեղ մարդ էր նա՝ պղտիկ ժպտուն աչքերով, կլորիկ, մաքուր սափրած կարմիր դեմքով, բաճկոնի տակ հաղած դեղին չեսունչի արխալուղով, վոսկեղոծ նեղ քամարով և ձեռքին շաբոնակ մի կարծ համարիչ դեղին հատիկներով, վոր նա ավելի շուտ ափից ափ էր նետում, քան հատիկները գցում:

Հետեյալ որը ճաշից հետո նա կատարեց իր խոստումը և յեկավ Ոսանի առաջնորդությամբ: Նրա ճարպոտ դեմքից, մի քիչ ծուռ դրած գլուխից և սովորականից ավելի ժպտուն աչքերից յերևում էր, վոր լավ կերել-խմել էր:

Յեկով ու թաղը նորից դրնդաց: Այս անգամ հետաքրքրությունն ավելի մեծ էր, քան նախորդ որը, յերբ նոր էր տարածվել Մարթայի խերազարության լուրը: Թաղի կանայք, իրար ձեն տալով, վազում էին, վորը ծծկեր յերեսային խոտած, վորը վոտաբորիկ, վոր շտապելուց չուստի մեկը մոռացած, մյուսը քարշ տալով վոտին, վորը գլխի աղլուխի ծայրերը շտապ կապելով, վորը կուրծքը կոճկելով: Ու ամենից առաջ, թաղի անթիվ յերեսաները համարյա թե տկուր ու վոտաբորիկ, թռչկոտալով ու ծկլթալով:

Դեռ նախորդ որովանից, թախտը տեղահան տնելուց և դեպի նրա քանդելուց հետո, Մարթան բոլորովին հանգըստացել էր, լեզուն փորը գցել և իր համար կար սուսուհուս: Այժմ էլ, յերբ դրբաց Գրիգորը մտավ, նա հանգիստ նստած էր թախտի վրա, արմունկը հենել ծնկանը, գլուխը գրկի տփին և անխարթ նստում էր պատուհանից դուրս, կարծես խոր մտածմունքի մեջ ընկղմված:

Գրբաց Գրիգորին հարգանքով և պատկառմանքով առաջարկեցին խրճիթում գտնված յերկու հատիկ հնաձև աթոռներից մեկը: Նստեց և սկսեց մանրամասն հարցուփորձ անել: Սկսեցին իրար կտրելով, իրար ուղղելով, վորը սկզբից, վորը վերջից, վորը միջից պատմել ամբողջ յեղելությունը:

Գրիգորը նստած էր գլուխը յետ գցած ճակատից, աթոռի մեջքին յետ ընկած, ձեռքերը դրած կրծքին, համարիչի հատիկները մեկ-մեկ գցելով, և լսում էր նախելով մերթ Մարթային, վորը նստած էր անշարժ նոյն դիրքում, և մերթ դուռն կողմը, վորտեղից մեկը մյուսի յետեից կամացուկ, իրար հրելով ու փախալով ներս ելին մտնում թաղի կանայք և տապ անում իրար քամակի:

Յեղելության պատմությունը լսելուց հետո Գրիգորը վեր կացավ, աթոռն առավ և զնայ նստեց ուղղակի Մարթայի առջև:

Մարթան վերջապես շարժվեց, նստեց ուղիղ և սկսեց խոր դիտել նրան հոնքերը կիսած. հետո հանկարծ հոնքերը վեր նետեց, լեզուն հանեց, ծափ տվավ և սկսեց ծիծաղել:

Խելադարի այդ վարժունքի վրա մի փոթիկոց բարձրացում թամաշաչի կանանց մեջ:

Գրիգորը սակայն վուչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց խելադարի այդ վարժունքի վրա, համբիշը հանգիստ կերպով դեցեց արխալուղի դրպանը, մյուս գլըրպանից հանեց մետաքսի թաշկինակի մեջ խնամքով փաթաթված ինչ-մոր մի բան և սկսեց կամաց-կամաց բաց անել. հնութիւնից և շատ գործածելուց մաշված ու կեղտակալած կաշեկաղմ մի փոքրիկ ու հաստ գրքուկ էր, վոր նա անվանում էր «Սողոմոնի գիրք»: Յերկար ժամանակ ծանրութեամբ թերթելուց հետո վերջապես կանոն առաւ մի յերեսի վրա և սկսեց կարդալ կամացուկ:

Խրճիթում բոլոր չչուկները դադարեցին և ամենքը լարված լսողութիւն դարձան:

Մարթան նույնպէս առաջվա պէս սուս էր արել, հոնքերը կիտել և անմիտ հայացքը հառել Գրիգորի շրթունքներին: Բայց չանցավ մի քանի րոպէ, յերբ հանկարծ նա յերկու ձեռքով պինդ դարկեց ծնկներին, վեր թռավ տեղից, իրեն ներքև դեցեց և ուղեց դուրս փախչել:

Խելադար աղջկա այդ նոր վարժունքի վրա խրճիթում տիրող հանգիստավոր սպասողական դրութիւնը մեկէն սոսկալի ծխոքի փոխվեց: Սարսափահար ամբոխը ճիչ ու աղաղակով դեցեց իրեն դեպի դուռը, բայց դուռն այնքան փոքր էր և ամենքն այնքան ճխտված էին իրար, վոր համարյա վուչ վոք չկարողացաւ խուսել տեղից շարժվել, բացի դուռն մոտ կանգնածներից, վորոնք դուռն փախան դիտապատառ: Մինչև վոր մյուսների համար էլ ճանապարհ կրացվեր դուռն փախ-

չելու, Ոսանը և մի քանի ուրիշ սրտոտներ շունեցին խելադարին, վոր փորձում էր կծել նրանց ձեռքերը, տարան նորից նստեցրին թախտի վրա և գրբացի հրամանով թոկով կապեցին նրա ձեռքերը յետևից:

Խրճիթը դատարկվեց թամաշաչի կանանցից և յերեսներեց:

— Դուռը փողպեցեք, ել ոչովի չթողաք մանի,— հրամայեց դրբաց Գրիգորը, վոր այժմ լուրջ և մտադրաղ կերպարանք էր առել:— Ի՞նչ ա. մայմուն խո չե՞ն խաղացնում ըստեղ:

Դուռը վազվեց: Խրճիթում մնացին, բացի իրենից՝ Գրիգորից, խելադարից և նրա ծերունի հորից, Ոսանը և այն մի քանի սրտոտները, վորոնք բռնել էին Մարթային:

Գրբաց Գրիգորը նստեց իր առաջվա տեղը, Մարթայի առջև, և նորից սկսեց թերթել «Սողոմոնի գիրքը»: Խելադարն այժմ նստած էր առաջվա պէս հանգիստ, առանց նույնիսկ բողբոջելու, վոր ձեռքերը կապել են: Խրճիթում առ ժամանակ կատարյալ լռութիւն էր տիրում: Այնինչ դրսից լսվում էր կանանց ամբոխի զժժոցը, յերեսանց կանչն ու աղմուկը: Փոքրիկ պատուհանը ձգվել էր դրսից ներս նայող հետաքրքիր դիմքերով ու սպաղսն աչքերով, այնպէս վոր առանց այն էլ կիսախավար խրճիթը համարյա թէ մթնել էր:

Ու նոր էր սկսել դրբաց Գրիգորը համապատասխան աղոթքը քթի տակ փնթփնթալ, յերբ Մարթան նորից գփռվեցան նշաններ ցուց տվաւ: Սկզբում ձեռքերը ձիգումիդ արաւ, վոր կապանքից ազատի, հետո

— Լաւ, մեռնեմ իրան, սա Եր մորթիւ տիւն, վոր սրան ա պատժել:

— Դու գիտում չես, բիճա Զան, սուրբն արդարին ա բռնում, վոր մեղավորները խնդի դան, իրան ընդդէմ բան չանեն: Համա դու դարդ մի անի, — ավելաւորեց Գրիգորը խրախուսել ժպտով խիստով ծերունու ուսին, — յես ես ա լավացնելու յեմ: Ինձ դրաց Գրիգոր կասեն. սատանեք չե, Սաթալէն ել դա, իմ ձեռնից պրծնիլ չի: Դե, հըմի սկսենք:

Նա հրամայեց, վոր յերկու հոգի նստեն Մարթայի աջ ու ձախ կողմը, վորպեսզի, յեթե նրա փորի մեջ նստած սատանաները, տվ գիտե, նորից վեր թռցնեն նրան, վոր տանեն ջուրը դցեն, բռնեն նրան, չթողնեն փախչի:

Ոսանը և մի ուրիշը նստեցին Մարթայի աջ ու ալի կողմը: Թորոսը տեղափոխեց թախտի ծայրին: Իսկ լնքը Մարթան նստած եր հանգիստ, միանդամայն անտարբեր, թե ինչ ևն ասում և անում իր շուրջը:

Գրիգորը մոմերը վառեց, նստեց իր առաջվա տեղը, աթոռի վրա, նորից բաց արաւ «Սողոմոնի դերժը» և ասաց.

— Հըմի ես աղոթքը վրա իրեք անգամ կկարդամ, սատանանք մեկ-մեկ դուրս կդան, կընկնեն ես թասի ջուրը: Համա մենք տեսնիլ չենք, մենակ ես բրեխեն կտեսնի, չունքի անմեղ ա: Պատի՛կ, — դարձաւ նա թասի առջև ծալապատիկ նստած յերեխային — մտիկ աբա՛ ես ջրին, աչքդ հեռացնես վոչ, հենց վոր տեսնաս սատանանք մեջն ես ընկնում, իմաց արա ինձ: Իմացարձ ցերեխան տմբամբացրեց դուխը և աչքերը չորս չինած՝ հռնեց թասի ջրին:

Գրիգորն սկսեց կիսաձայն կարդալ, նայելով մերթ դրքին, մերթ Մարթային և մերթ յերեխային: Ներկայեցին իրեք եր նախապաշարվածներին և սնոտիապաշտներին հատուկ այն սրբազան յերկշուղածուկ յունը, վորով նրանք սպասում են հրաշքի. այդ տրամագրութիւնը, սակայն ավելի նման էր ներքին սարսափի, վորովհետեւ գործը վերաբերում եր սատանաներին: Սպասողական դրութեան մեջ նրանք ևս իրենց կողմից նայում չէին մերթ դրքացի շրթունքներին, մերթ Մարթային և մերթ յերեխայի առջև դրած թասին, յերեւի մտածելով, թե գուցե իրենք ել տեսնեն սատանաներին, բայց անշուշտ վոչ վոքի մտքով չէր անցնում, թե ինչքան փոքր պիտի լինեն այդ սատանաները, վոր տեղափոխվեն և խեղդվեն թասի ջրի մեջ:

Իսկ Մարթան նստած եր լուռ ու անշարժ և այնքան լուրջ, վոր վոչ վոք չէր կարծի, թե խնայար ե: Նա աչքերը հռնել եր վառած մոմերին, վորոնք, ըստ յերեւելիքին, նրա խանդարված ուղեղի մեջ մութ հիշողութիւններ էին հարուցանում իր առողջ ժամանակվա նախապաշարված-բարեպաշտական կյանքից, խաչերից ու սրբերից:

Այնինչ կանանց ամբոխի ժխորը շարունակվում եր դուրսը, միանգամայն հակապատկերը ներկայացնելով խրճիթում տիրող հանդիսավոր-սպասողական յուրութեան, վորը խանդավում եր միայն դրքացի կիսաձայն ընթերցումով: Պատուհանի սալակներն ավելի էլին ծեփիւն հետաքրքիր դեմքերով, ըստ յերեւելիքին գուքսն ել զգացել էլին, վոր ներսն ինչ-վոր խորհրդավոր բան և կատարվում:

— Հը՛, մեջը չընկա՞ն, — յերկար ժամանակից հե-

սո հարցրեց դրբացը յերեխային, ընթերցումն ընդհա-
տելով:

Յերեխան, սուանց աչքերը հեռացնելու թառի
չըլից, գլուխը բացասական կերպով շարժեց:

— Դայի՛մ են նստած, ե՛, — առաց Գրիգորը և շա-
րունակեց ընթերցումը:

Անցավ դարձյալ մի հինգ րոպե:

— Հը, ելի չընկա՞ն:

— Ձե, պատասխանեց յերեխան:

Յերրորդ անգամ կրկնվեց նույն հարց ու պատաս-
խանը. անպիտան չար սատանաները վաչ մի պայծա-
նով չեյին ուղում դուրս դալ Մարթայի փորից և թասի
չըլի մեջ խեղդվել:

Թորոսը, Ոսանը և մյուսները մի տեսակ հարցա-
կան հայացքով, կարծես խոսքը մեկ արած, լուռ նա-
յեցին իրար յերեսի. պարզ եր, վոր կասկածի ու թե-
րահավատության առաջին շողն եր այդ, վոր վայրկե-
նապես լուսավորեց նրանց խաղար միտքը:

Գրիգորն իսկույն դգաց այդ ու մինչդեռ ներքին
չփոթմունքը զգալով՝ չեր խմանում ինչ անի, վոր դուրս
դա իր անհաճո դրությունից, Մարթան հանկարծ չանչ
արավ նրա վրա, փչեց հանգրեց մոմերը և սկսեց
բարձրաձայն ծիծաղել իր խեղճար ծիծաղով:

Գրիգորը ճարպիկորեն ուղտվեց այդ հանդաման-
քից:

— Տեսա՞ք, — առաց նա դառն ժպտով. — ես ինքը
չեմ, ե՛. եդ են նղովյալներն եյին, վոր հանգրեցին—
մթամ թե բանի տեղ չենք դնում՝ քո աղոթքը: Դե վոր
բռնեց ա, հըմի յես դիտամ...

Նա պատվիրեց, վոր թասը վերցնեն, «Սողոմոնի

դիբքը» փաթաթեց թաշկինակի մեջ, դրպանը կոխեց և
վեր կացավ:

— Կարա՞ք մի լախտի կամ մաթրախ ճարեք:

Այդ տարրերնակ պահանջը մի նոր դարձանքի ա-
ռիթ տվավ ներկաներին:

— Լախտի՞... մաթրա՞խ, — հարցրին այս ու այն
կողմից:

— Հա՛, հա՛, լախտի կամ մաթրախ, վորն ուղում
ա քի— մեկ ա:

— Ընչի՞ հըմար, — հարցրեց Թորոսը, ինչ-վոր
վատ բան դու չակելով:

— Դե հըմի յես նստեմ ձեղ մինւմ ին պատմե՞մ, թե
ինչի հըմար, — հանկարծ բղավեց Գրիգորը զրգոված
ալիելի իր անհաջողությունից, քան թե այդ հարցու-
փորձից: Ասում եմ ճարեցեք— ճարեցեք, թե չե ես
ա կթողնեմ կզնամ:

Ու մինչդեռ, նրա բարկությունից վախեցած, Ո-
սանն ու մյուսները փախալով խորհրդակցում եյին ի-
րար հետ, թե վորտեղից ճարեն լախտին կամ մաթրա-
խը, նա նորից դոռաց անհամբեր:

— Դե՛ չուտ. յես խո կարալ չեմ բստեղ տասը սը-
հաթ նստի. հըրես վորտեղ վոր ա կմթնի:

Ոսանը, կիսատ թողնելով խորհրդակցությունը,
շտապեց դուրս ասելով «ես ա դնում եմ ճարեմ», բայց
բավական ժամանակ անցավ, մինչև վոր վերադարձավ
մի մաթրախ ձեռքին:

Գրիգորը մաթրախն առավ և հրամայեց, վոր ա-
մենքը դուրս գնան:

Այս բանն ալիելի մեծ կասկած դարձեցրեց, բայց
վոչ վոք չհամարձակվեց ձայն-ծաղուտ հանել, վորով-

հետև Գրիգորն այն աստիճան դաժան կերպարանք եր
տուել, վոր կարծես այն քաղցրախոս և ժպտերես մար-
դը չեր այլևս: Միայն Թորոսն եր, վոր համարձակորեն
հարցրեց:

— Յես ե՞լ:

— Ամենքդ, ամենքդ: Դու ել, ա՛յ լալերո, — դար-
ձա՛վ Գրիգորը յերեխային, վոր համարձակ ցցվել եր
նրա առջև, ըստ յերևույթին սպասելով, թե մի նոր
պաշտոն պիտի հանձնեն իրեն:

Ամենից առաջ դուրս թռավ յերեխան: Այնուհետև
սուս ու փուս մեկը մյուսի յետևից դուրս գնացին Թո-
րոսը, Ոսանը և մյուսները:

— Նդ խալխին ել քչեցեք ակռչկի մոտից, ոչովի
թողնեք վոչ մտիկ անի, — դուռաց նրանց յետևից Գրի-
գորը և դուռը փակեց:

Թորոսը մեծ անհասկալիությամբ և մութ կասկած-
ներ սրտում նստեց հենց այնտեղ, դուռն մոտ դետնի
մեջ խրված սալ քարի վրա, յերկայն միբուրը կախելով
չորիկ-մորիկ ծնկների արանքում, իսկ Ոսանը մտադ-
բաղ դեմքով սկսեց հեռացնել կանանց ամբողջ պատու-
հանի մոտից, միևնույն կցկտուր պատասխաններ տա-
լով չորս կողմից իրեն ուղղված անհամբեր հարցուփոր-
ձերին: Նույն հարցուփորձերով չընապատել ելին յե-
րեխային և մյուսներին, վերոնք ներկա ելին յեղել
խրճիթում կատարվածին: Սատանաների անունն իր աղ-
դեցությունը դործեց. վոմանք յերեսները խաչակն-
քեցին, վոմանք ահ ու դողով բռնված՝ կարկամեցին,
վոմանք ել, թերահավատներից, զթերը վեր քաշեցին

ասելով՝ «սատանեք չե, մի վոտներ»: Բայց ընդհա-
նուր ժխորն այժմ միանգամից դադարեց: Հետաքրքը
բուլթունն իր դադաթնակետին եր հասել. այժմ ան-
համբեր սպասում ելին, թե ինչ պիտի կատարվի
ներսը, խրճիթում:

Իսկ խրճիթն առժամանակ խորհրդավոր լուլթյուն
եր պահպանում:

Մեկ ել հանկարծ ներսից մի սարսափելի ճիչ լըս-
վեց, վորին հետևեցին սրտամաշ աղաղակներ:

Փողոցը մի բոսն քարացավ: Հետո սաստիկ իրա-
քանցում բնկավ:

Ոսանը, վոր մեջքը պատուհանի կողմն արած՝ վոչ
վոքի մոտ չեր թողնում, արագ շուտ յեկավ և ձեռքերն
այտերի մոտ բռնած՝ ներս նայեց ապակուց:

Ամբոխը վրա վազեց դեպի պատուհանը:

Ներսից աղաղակները լսվում ելին միալար և քանի
գնում՝ սաստկանում ելին: Մեջ ընդ մեջ լսվում ելին
ինչ-վոր բուլթ բանի դիպչող հարվածներ, կարծես ճի-
պոտով կապերտ ելին թափ տալիս և ամեն մի հարվա-
ծին հետևում եր դրբացի հատու ձայնը, վոր ասում
եր, «ասա՛ սատանաների անունը, ասա՛ սատանաների
անունը...»:

— Վո՛ւչ, քոննամ յես, աղջի, ծեծում ա մաթրա-
խով, ծեծում, — ձվաց Ոսանը և յերեսն ավելի պինդ
կպցրեց ապակուն:

— Հա, ելի, հա, ելի, աղջի, — ասաց մի ուրիշ կին,
վոր նույնպես աչքերը չոած՝ նայում եր պատուհանից
ներս: — Վո՛ւչ, վո՛ւչ, վո՛նց ա թակում, ձեզ մեռնեմ...
Դա, քա, քա, ձեռներն ու վոտներն ել կապել ա թո-

կալ... Վեւ, վեւ, վեւ, վեւ ա թիփոխ-թիփոխ
քալիս, ձեզ մատաղ...

Ու, ալլա չկարողանալով դիմանալ, նա սկսեց ծե-
ծել պատուհանը, հետո դարձավ դեպի ամբոխը և ա-
ղաղակեց.

— Աղջի, ի՞նչ եք ըստեղ փետացել, գնացե՛ք բաց
անիլ տվե՛ք դուռը սպանեց, ե՛հ, սպանեց են խեղճ
աղջկան...

Բայց մինչ դարմանքից քարացած ամբոխը տեղից
կշարժվեք, Ոսանն ամենից առաջ վազեց դեպի դուռը
և սկսեց ծեծել: Նրան հետևեցին ուրիշները: Յեւ ըսող-
մաթիւ ձեռքերի կատաղի հարվածներ էլին, վոր իջ-
նում էլին հնութունից փայտոջիւնեղով ծածկված
խարխուլ դռան տախտակներին: Այդ հարվածների
ձայնը, ներսից լսվող Մարթայի աղեկտուր աղաղակի-
ները, դուրսն ամբոխված կանանց և յերեսաների
դժվժսցը մի կատարչալ Սողոմ-Դոմոր էլին դարձրել
փողոցը:

Թորոսը վեր եր կացել նստած տեղից և իր յերե-
րուն վտանները վրա հաղիվ կանգնած, ծիր դլուխը հա-
ղիվ տմբոմբացնելով, ապուշի պես նայում եր մեկ
սրան, մեկ նրան և հարցնում.

— Ի՞նչ ա, ի՞նչ ա...

* * *

Այդ միջոցին արի Ոսանի պսակած տղան, վորին
թաքալս ման ածող Յական էլին առում (նա շրջիկ
մրդավաճառ եր), տուն դարձավ դատարկ թաքալսը
գլխին, կշեռքն ուսին, չիբուխը բերնին: Նա մի բոպե
կանգ առավ իրենց դռան առջև, անտարբեր նայեց

փողոցում աղմկող կանանց ամբոխին, կարծելով. Թե
կանացի սովորական մի կռիվ է, վորպիսին համարչա-
թե ամեն որ պատահում եր թաղում, բայց տեսնելով,
վոր դա սովորական զավաղախներից է, ալ ինչ-վոր
մի արտակարգ բան է կատարվում, թաքալսը դրեց
դետնին, կշեռքը հանեց ուսից, թասակի հետ զցեց
թաքալսի մեջ և, չիբուխը հանելով բերնից, հարցրեց
մոտ վաղող կնոջը.

— Ես ի՞նչ խաբար ա:

Կինը, չափազանց հուզված, կցկտուր խոսքերով
պատմեց նրան լեզելութունը:

— Են Մարթին ա բղավում, — հարցրեց Յականը,
ուշադիր լսելուց հետո:

— Հա բա, հա բա, — պատասխանեց կինը լացա-
կումած: — Սպանեց են խեղճին, սպանեց ծեծելով:
Դուռն էլ, տեսնում ես, քանի վախտ ա, չի բաց ա-
նում...

Յականը հանդած չիբուխը թափ տվեց կռան վրա
և, իրելով մեջքին կաշու դոտիկ մեջ, առանց շտապելու,
սակայն լայն քայլերով դիմեց դեպի Թորոսենց խըր-
ճիթի դուռը, վորը դեռևս ծեծում էլին կատաղի թա-
փով:

— Դեսը մի տեսնամ, — ասաց նա:

Նրան իսկույն ճանապարհ տվին:

Իր Ֆիդիքական ուժի վրա վստահ մարդու հանգըս-
տութեամբ նա մոտեցավ, մի ձեռքը զցեց դռան տակը,
ուր տախտակներից մեկի ծալքն անձրևներից փոխե-
լնկել եր, մյուսով բռնեց յերկաթի փականքից, բարձ-
րացրեց և մի անգամից դուռը կրնկահան ներս շարժե-
տեց խրճիթը:

Նա մտավ և նրա չիտեից ներս թափվեց ամբողջը։
Նրա աչքի առջև բացվեց հետեյալ տեսարանը. Մարթան ձեռքն ու վոտքը կապած՝ կողքի վրա ընկած երթախտի վրա. սպիտակ աղբյուրն ընկել եր գլխից, և դեմքը ծածկվել ցած ու ցրիվ մաղերի մեջ. ալժամ այլևս չեւ ճշում, չեւ շարժվում, այլ միայն նվում եր ֆիզիքական ցավերից հոգնած։ Նրա մոտ կանգնած եր գրեաց Գրիգորը՝ մաթրախը ձեռին, քրտնքակոխ և հեալով։ Դռան կրկնահան ընկնելը և խրճիթն ամբողջով լցվելն, ըստ լերեռեյթին, այնքան անսպասելի յեր նրա համար, վոր նա մի անգամից գունատվեց և տեղնուտեղը մնաց քարացած։

Թորոքը հաղիվ վոտները շարժելով մոտեցավ թախտին և, խոնարհվելով աղջկա վրա, շնչաց աղեկտուր ձայնով.

— Բալա ջան, վորդի ջան...

Ոսանը և մի քանի ուրիշ կանաչք, սիրտ առած ծաղկանի ներկայութունից, վրա թափվեցին և սկսեցին արձակել Մարթայի կապանքները, ասելով՝

— Վալ քո սիրտը չմեռնի, ես վոնց ա կուլուկապարել...

Յականն իր յերկայն ու մեկ հասակով ցցվեց վախից և շփոթմունքից տեղնուտեղը ցամաքած Գրիգորի առջև։ Նրա աչքերը վառվում էլին ներքին զսպած վրդովմունքից։

— Ես ի՞նչ ես արել, — ասաց նա, ցույց տալով Մարթային, վորի ձայնը քանի գնում նվազում եր։ — Ըսենց ես լավացնում դու հիվանդներին։

— Բա վոր աղոթքը կտրում չեւ, — թոթովեց Գրիգորը։

— Ի՞նչ աղոթք։

— Սատանքին քշելու աղոթքը։

— Ի՞նչ սատանք, տո՛ւ. Յեա ել խո կնիկարմատ չեմ, վոր ուզում ես խարի։ Խո չեա ուզում ես սըհաթին բուրդդ գլեմ։ Ըսենց անաստոճ բան կըլի, վոր դու լեա արել։

— Բա դժին լավացնելը վոնց ես ուզում։

— Հըմի, քո խելքով, սա գիժ ա ու դու խելքդ. Ելի։ Տո. քու խելքդ հրեա ես չի. ենքան ծեծել ես, վոր քիչ ա մնում մեռնի։ Աղոթք ու սատանք ասում ա։ Տո անտեր-մունդդիկ, բա մի մարդավարի փեշակ չկար, վոր գնացել ջադուբաղ կնկա փեշակ ես բռնել։ Բա ել ի՞նչ ես գդակ դնում գլխիդ, դեա լաշակ ծածկի, Ելի։ Փեւ, յեա քո մարդ ասողին ինչ ասեմ։ Վորտեղից ել մոգոնել ա, թե սատանք են մտել փորը։ Մի հարցնող ըլի—ի՞նչ ա սատանեն, վճրտեղից ա մտել, ընչի՞ ա մտել։ Տո, թե սատանա յեա ուզում, հրեդ տեղնուտեղդ սատանա լեա, Ելի, վոր սուտ-սուտ բաներով խալխին խամբում ես, փողերը ցնցլում, փորդ տաղացնում։

— Սուտ-սուտ բաներով, բա ի՞նչ, — վրա բերին մի քանի կանաչք, սրտապնդված Յականի համարձակ խոսքերից։

— Ի՞նչքան ես առել, դրուստ ասա, — շարունակեց Յականը։ Եդ մաթրախը հլա մի դեսը տու...

Ու առանց սպասելու, վոր գրեաց Գրիգորն ինքը տա, մաթրախը խից նրա ձեռքից և կրկնեց.

— Ասա, ի՞նչքան ես առել։

— Գասն մանիթ, Յական ջան, քսան մանիթ, — կանչեցին ձայներ։

— Հլա տուում եր քիչ ա, — ավելացրեց Ոսանը, վոր

մյուս կանանց հետ դեռևս գրադված եր Մարթայով:

— Հլա քիչ ա, հ՞ը,—աչքերը վոլորելով Դրիգորի վրա, գլուխը յերեքեց Յականը:—Քսան մանեթ... Տո, չես սաղ որը թրև եմ գալի քուչեքը, որը մի ջուխտ չուստ եմ մաշում, շատ բղավելուց բողաղս ցավում ա, թաբոխից շլինքս փետացել ա, քիչ ա ֆուռ կոտրվի ու մի քսան շալի անջաղ եմ դատում, վոր ողուշաղս պահեմ,—դու քու սուտ աղոթքի ու գրի հըմար քսան մանեթ ես առնում, են ել հումից (Յականը բռնեց թորոսի թևից և առաջ քաշեց),—սրանից, ես նաչար հալեորից, Բա չամանչեցի՞ր սրա սպիտակ միքքիցը, բա ես սուրբ միքքը խռով չկենամ քու գլխին: Քու լավացրածն ել ես չի՞ (Յական դարձյալ մատնացուց արավ թախտի վրա կիսամեռ ընկած Մարթային), ձենը անջաղ ա դուրս գալի, ենքան ես ծեծել:

Բսկապես Մարթան աչքքան նվաղել եր, վոր թույլ հառաչանքի հետ հազիվ եյին լսվում նրա բերնից դուրս թռչող խոսքերը. «Վաչ, մեռա... վաչ, մեռա...»:

— Հանի ես սընաթին քսան մանեթը, թե չի տեսնում ես ես մաթրախը, կոթն ել հետը կկոտրեմ վրեդ: Հ՛ը, լի՛նչ ես փետացել, հանի քեզ ասում եմ,—գոռաց Յականը աչքերը կրակ կտրած:

— Սխալեր, լի՛նչ ես ուզում լինանից,—խոսեց վերջապես գրբաց Դրիգորը, չուզելով աչքակն շուտ անձնատուր լինել, առանց իրեն արգարացնելու:—Յես խո գոռով չեկա, չեյին ուզում—չեյին կանչի. փողն ել խո գոռով չառա, չեյին ուզում—չեյին տա: Ա՛յ, հարցրու, ելի. չես գալիս լի, հաղար ու մի աղաչանք պաղատանքով չբերի՞ն:

— Հըմի չես ուզում տա, ելի,—հանդիստ լսելուց

հետո ասաց Յականը չարագուշակ ձայնով և մաթրախը քարձրացրեց:

Կինը, վոր կանգնած եր կողքին, վրա ընկավ նրա թևին:

— Վհւշ, Յական ջան,—ըցջաց նա վախեցած,—կանիծի...

— Տո, դենը գնա հա,—ասաց Յականն արհամարանքով. թեք խլելով կնոջ ձեռքից:—Կանիծի... Յես մեկ սրա աղոթքին եմ հավատում, մեկ ել անեծքից վախենում: Սուտ խո չի ասում. ես դիփ ձեր բաներն ա: Կնիկարմատներ չե՞ք հալի խեղճով: Դուք, վոր չըլեք, ես ջագուբագները վորտեղից կըլեն... Հ՛ը, լի՛նչ ես ասում,—դարձավ նա գրբաց Դրիգորին,—տալիս ես, թե չի:

Դրբաց գրիգորը դեռևս տատանվում եր. լերկում ձր, վոր շատ դժվար եր նրա համար քսան ուռլուց զրկվելը, բաց մի կողմից Յականի բռնած սպառնական դիրքը, մյուս կողմից ասի վախը, վոր բռնել եր նրան, տեսնելով իր «բժշկության» հետեվանքը, ստիպեցին նրան հնազանդվել:

— Վոր զոռի յես կանգնել, կտամ, ճարս լի՛նչ,—ասաց նա ձեռքը կոխելով բաճկոնի ծոցի գրպանը: Այնտեղից հանեց կաշվի մի հաստ թղթապանակ, համբեց քսան ուռլին և, տալով Յականին, ավելացրեց.—տալիս եմ, համա իմաց կաց, վոր արածդ մարդավորութուն չի: Ափսոս իմ ժամանակը, եսքան վախիտ վոր իմ տանը նստած ըլելի...

— Դե, ել շատ մի խոսա,—ընդհատեց նրան Յականը,—փաստ-փուստ քաշի գնա:

Դրբաց Դրիգորը գդակը քաշեց աչքերին և, ամո-

Թից ու անդոր կատաղությունից դուռնաւ, կանանց ծաղրական ժպիտներէ տակ դիմեց դեպի դուռը:

— Համա չկարծես, Թե եղ ա պրծար, — կանչեց նրա լիտեից ծականը. — Թող մի ես աղջիկը չլավանա քու դամդեքից... Իմ մարդավարությունը դու ես վախտը կտեսնաս...

Մարթան Թեև շուտով լավացավ մաթրախի խառնանքից, բայց մի քանի ամսից հետո մեռավ նույն խելագար գրութչան մեջ: Նրան շուտով հետեւեց և ծերունի հայրը:

Իսկ գրեաց Գրիգորը մինչև որս ել շարունակում ե իր արհեստը առաջվա պէս ժպտուն աչքերով և կարմիր աչտերով:

ՍԱՔՈՒԼ ՈՒԽՏ ԳՆԱՅ

Դուրգար Սաքուլը կամաց բաց արեց դուռը և ներս մտավ:

Նրա կինը, Նատոն, Թեքը մինչև արմունկները քշած՝ պղղած եր հատակի վրա և լվացք եր անում կոծկած Թաբախում: Բուխարու մեջ կասկարայի վրա դրած կաթնալի տակ մի քանի բարակ փայտ եր ծխում: Հողի հատակի վրա բավական ցիւ եր գոյացել և լվացքի սապոնոտ ջուրը տեղ-տեղ դուր եր կապել: Սենյակի ողը հագեցած եր խոնավութչան, սապնաջրի և ծխի դարչ հոտով: Թախտի վրա դրած որորոցի մեջ քնած եր ծծի լերեխան:

Կինը նաեւց մարդու հիվանդոտ, Թախալի լերեխին, և նրա սիրտը ճնշեց: «Ելի լա՛վ չի» — մտածեց նա և վշտահար մնաց նալելիս մարդու լերեխին:

Սաքուլը դուռը լիտ դրեց, դնաց դեպի Թախտը, մութաքեն առաջ քաշեց և պառկեց:

— Մի բան գցի վրես, — ասաց նա Թուլլ ձայնով և վոտները կուչ արեց:

Նատոն սապոնոտ ձեռները սրեց, վեր կացավ, բարձրացավ Թախտը, ցիւսոտ չուստերը Թողնելով դեռնին, ծալքից հանեց բավական մեծ ու հաստ մի վերմակ և ծածկեց մարդուն:

— Լավ ծածկի, ջանս սրթսրթում ա, — ասաց Սաքուլը, վերմակը գլխին քաշելով:

Նատոն վերմակի ծալքերը ներս կոխեց կողքերից, վոր բաց տեղեր չմնան:

— Ուզում ես, մի լռե՛ք եւ ծածկե՛մ, — ասաց:

— Ծածկի՛:

Նատոն-բերեց մի ուրիշ վերմակ եւ գցեց նրա վրա եւ նորից կողքերը տապալկեց: Այժմ Սաքուլը վոտով-գլխով կորած եր վերմակների տակ: Նատոն լվացքը մոռացած՝ առժամանակ նստած մնաց մարդու մոտ: Կարճ, թախծալից լռութիւնից հետո վերմակների ծալիքները յետ քաշեց մարդու չերեսից եւ շշնջաց:

— Սաքուլ:

Սաքուլն աչքերը բաց արեց եւ նայեց նրան հարցական հայացքով:

— Բա չգնացիր հիվանդանոց:

— Դնացի:

— Ի՞նչ հսկեցին:

— Տասը շալի չեն ուզում:

— Բա ասում են՝ ով չունի, չեն ուզում:

— Ասեցին պոլիցիցը յան տերտերիցը, Դուդիք բեր, վոր չունես:

— Յետո գնացիր պոլիցեն:

— Սե գրողը տեսնի պոլիցի չերեսը. նրանց «գալթ-ըի» գլուխն ձվ ունի:

— Դե տերտերի մոտ գնալիք:

— Տերտերի հերն եւ ընտեղ անիծեմ: Նոր չե՛ր, վոր տեսա մեղաւորումը փորը ցցած: Տաս շալին լինչ ա, ասում ա, ջահել մարդ ես, մի որ վոր բանես, ասում ա, տաս շալի չե, իրեք մանեթ եւ կլեկալնես: Ախր, տեր հայր, ասում եմ, ջանս չի դալիս: Լավ, լավ, ասում ա, հանաք եմ անում. կիրակի որը ժամ արի, ասում ա, կտամ:

— Ա՛յ, նրա ջանը դուրս դա, — սրտով բացական-

չեց Նատոն: — Եդ հալով մինչեւ կիրակի վո՛նց մուլափ տաս: Գեղեխ ըլեր, ձեռաց վո՛նց վազ կտար:

Ու լռեց դադոված սրտով: Յեւ չերկար ժամանակ անասելի վշտով նայում եր մարդու մաշված, դեղնած դեմքին, վորի վրա հիվանդութիւնը մեռելային տնրդ-դայութիւնն էր դրոյմել: Յերեք ամբողջ տարի յե, վաթսուց անհասկանալի հիվանդութիւնը որ որի վրա հաս-լում, մաշում ե Սաքուլին: Եւ դեղ չմնաց, վոր վորը չածեց, եւ հեքիմ չմնաց, վորին չդիմեց: Որեր ու շա-քաթներ խաչերի դռանն անցկացրին, մատաղներ մոր-թեցին, կարմիր ու սպիտակ հագցրին, բայց եւ այնպես վոչինչ, վոչինչ չոգնեց: Ընդհակառակը՝ Սաքուլն որ որի վրա վատացավ, հիվանդութիւնն ալելի խոր բը-նակալեց: Սկզբներում ելի քիչ ու միչ կարողանում էր բանել, բայց վերջին ժամանակներն ուրազը մի քանի անգամ վրա անելուց հետո շունչը կտրվում եր եւ սիրտն այնպես արագ բաբախում, վոր կարծում եր, թե դուրս պիտի պրծնի բերնից: Այդ յերեք տարվա ընթացքում նրանք քանդվեցին, քարը քսվեցին. տանն եւ վոսկե-ղեն ու արծաթեղեն չմնաց գրով դրին, ժամանակին չկարողացան թափել — կորցրին, ավելորդ բաները ծա-խեցին-ծախծխեցին, հետո պարտքերի մեջ թաղվեցին եւ այսօր, չեր յերթեկ հիվանդների քաղաքային բու-ժարանում կանոնավոր դեղ ու դարման անելու համար «տաս շալի» չեն ուզում, — չկա:

Նատոն մի ծանր թառանչ քաշեց:

— Սաքուլ, — շշնջաց նորից:

Սաքուլն աչքերը բաց արեց:

— Սոված չե՞ս:

— Չե՛:

— Ախր վոչ յերեկ, վոչ ետոր դատ չես առել բե-
րանդ, մի բան ելա կեր, վոր ուժ ունենաս: Հեղնա-
բանք մատաղ են բերել, քեզ հըմար պահել, վեր կաց
կե: Ազին ել հրես փռնիցը հացերը կբերի:

— Վոր չեմ ուզում, ինչ ուտեմ:

— Հաջաթ չի, զորով կե: Թե չե, բերանդ ըտենց
հուփ տված խո ջլիս հալից կընկնես: Վեր կաց:

— Ենհ,— նեղսրտությամբ արտասանեց Սաքուլը
և աչքերը նորից փակեց:

Նստոն կրկին հառաչեց և կարճ ժամանակ նստած
եր լուռ ու վշտահար մտածումնքի մեջ:

— Հն, Սաքուլ ջան, — հանկարծ ասաց նա, ըստ
լերեուլթին, մի բան հիշելով: — Առավոտն ուղում ելի
պատմեմ քեզ, վեր կենամ տեսնեմ դնացել ես: Գիշերս
ախր մի զարմանալի յերազ տեսա: Միթամ թե դու
ըտենց թախտի վրա պառկած ես, մեկ ել տեսնեմ մի
կարմիր ձիավոր թուրը ձեռին նի ընկավ ու վրա պը-
ծավ քեզ: «Ինչ ես պառկել, ասում ա, ընչի՞ չես գա-
լիս: Ես սըհաթիս թրովս կտամ, ասում ա, կես կանեմ,
թե չես եկել: Ու թուրը դորդ, վոր վրա չբերեց: Հն
ըտեղ չես զարթեցի: Միտոս ընենց լքեքոցն եր ընկել,
վոր կարծում ելի դորթ եր: Հըմի, Սաքուլ ջան, ա-
սսում եմ, ազին վոր գա, բացանողի մոտ զրկենք:
Յես ինչ գիտամ, բալի ելի խաչիցն ես ու անմեղ տեղը
քեզ պտի փչացնես դեղերով:

— Տո, ելի խաչ, — վրա բերեց Սաքուլը դառն
հանդիմանությամբ:

— Վհւ, ըտենց մի ասի, Սաքուլ ջան, խաչը կը-
նեղանա, — ասաց Նստոն վախեցած: — Դորթ ա, իս-
չերի դուռը շատ ենք ման եկել, համա ինչ կա վոր,

ես մեկն ել փորձենք: Ախր չես իմանում, ե, իմ որումս
ըսենց ափաշկարա տեսած չեմ: Կասես ես նըմուտին
ել կանգնած ա աչքիս առջևը ձիուն նստած, թուրը
հանած: Հը, Սաքուլ ջան, ազին վոր գա, զրկենք:

Սաքուլն արդեն ծածկել եր աչքերը ձանձրացած:

— Եհ, արեք, ինչ ուղում եք, — ասաց նա խորին
անտարբերությամբ:

— Հն, Սաքուլ ջան, զրկենք, զրկենք:

Որորորցի չերեխան լաց չեղավ:

Նստոն վեր կացավ, գնաց չոքեց որորորցի մոտ,
նախ սկսեց որորել, հետո վոր տեսավ ձայնը չի կտրում,
ծիծը բերանը դրեց և, մի ձեռքով որորորցը գրկած,
մտախոհության մեջ ընկավ՝ աչքերը մի կետի հառած:

* * *

Դուռը բացվեց: Կապույտ սուփրի մեջ հացերը շա-
լակին, տնքտնքալով մտավ ազին—Սաքուլի մայրը,
կարճահասակ, չորացած պառավ մի կին, վշտահար,
խորշոմած բարի դեմքով: Յետևից մտավ նրա թուրը—
չորս-հինգ տարեկան վտիտ մի աղջիկ, ձեռներով չե-
կու հաց իրար վրա պինդ սեղմած կրծքին: Հացերից
մեկը, տակինը, սահել եր ներքև և սպառնում եր ընկ-
նել: Նա վազելով հասավ թախտին, բարձրացավ վոտ-
ների ծալքերի վրա և հացերն անմնաս դրեց թախտի
ծալքին:

— Ըհը, հըլա չեր պառկել, — տխուր քրթմնջաց
պառավը, տեսնելով վորդուն պառկած: — Ասա, վոր
կարում չես, ել խի ես ծեծեքալի դուրս գնում:

Շալակի հացը դրեց թախտի վրա և կամաց դար-
ձավ հարսին:

— Աղջի, քնած մի:
— Գիտում չեմ, նոր դարթուն եր, — պատասխանեց Նատոն:

Պառավը մոտեցավ վոդրուն և խոնրհվեց նրա վրա:

— Սաքուլ ջան:

— Հը:

— Քնած չեմ:

— Ձե:

— Վհնց ես:

— Ե՛հ, յես իմ վոնց եմ:

— Տաք-տաք հաց եմ բերել, վե կաց կե:

— Ո՛հ, զահլա տարաք, ելի, — ջղայնորեն թշամբ արտասանեց Սաքուլը վերմակներն տակից և շուռ չեկավ մյուս կողքին:

Պառավը, խորին վշտով համակված, մի կարճ ժամանակ խոնարհված մնաց վոդրու վրա, հետո մի ծանր թռանչ քաշեց, գնաց բաց արեց կապոյը և սկսեց թեփ-թեփ հացերը փռել թախտի վրա, վոր սառչեն: Այժմ սենյակի մեջ տարածվեց տաք-տաք հացերի ախորժակի հոտը:

— Աղջի, բա հիվանդանոց չի գնացել, — կամաց հարցրեց հարսին, վոր ծիծը տալը վերջացնելով, ըսկըսել եր որորել յերեսային:

Նատոն պատմեց, վոր հիվանդանոցում առանց չքավորութան վկայականի չեն ընդունել ձրի: Պատմեց և այն, վոր տերտերն ասել եր, թե վկայականը կիրակի որը կտա:

— Ա՛յ, տալիք դնեմ նրա գլուխը, — վրդովված բացականչեց բարի պառավը: — Բա նա հոգի ունի: Ես հալին վհնց մնա մինչև կիրակի, աղջի. ըսոր յերկուշաբթի ա ախր: Հը:

— Դե չես ինչ գիտամ, — տխուր ու հուսահատ պատասխանեց հարսը և որորցը մի կողմ քաշեց, վորովհետև թախտի մի տախտակը խառ ճրճուում եր նրա տակ: — Աղջի, արի մի որորի, ե, վկացքս մնաց, — դարձավ նա աղջկան, վորը թափա հացից մի կտոր կտրած՝ ախորժակով կծոտում եր:

Փոքրիկ աղջիկը բարձրացավ թախտը, ծալապատիկ նստեց որորցի մոտ և մի ձեռքով սկսեց որորիկ լերելսային, իսկ մյուսով շարունակում եր կծոտել հացը:

Նատոն իջավ թախտից, մերկ վոտներին հագավ չուսերը, բաց վկացքին դիմելուց առաջ նստեց ըսկեսոր մոտ և փսիսաց նրա ականջին:

— Աղի ջան, արի մի ձեռաց գնա բացանողի մոտ, տեղանք ինչ կասի ես իմ երազի հրմա, առավոտը վոր քեզ պատմեցի: Ա՛յ, կտեսնես, թե ս. Գևորգը չըլի են ձրավորը:

— Դե չես ինչ գիտամ, վորդի, — վշտահար արտասանեց պառավը: — Ս. Գևորգն ել են եր, վոր գնացինք, մատաղն ել են եր, վոր մորթեցինք, ճար չըլավ ու, — մեռնեմ նրա վոտին:

Յեվ պառավը լերկուղածությամբ բռնված, ծանր հառաչեց:

— Ձե, աղի ջան, աղի, հոգուտ մեռնեմ, վե կաց հենց հիմիսկեթ գնա, — աղաչեց հարսը: — Ա՛յ, մի արասի ունեմ, տամ:

Նատոն դերեայի դրպանից շտապով հանեց թաշկինակը, չես արեց ծայրին կապած մի քսան կոպեկանոց և տվեց սկեսորը: Պառավը, լուռ ու մտախոհ, դրամը կապեց իր բռնոթոտ, դեղնած թաշկինակի մեջ, դրպանը կոխեց, ծածկեց իր խունացած սև շալը և դուրս գնաց:

Անցաւ մոտ չերեք ժամ: Նատոն պարզաջրել եր
վացքը և փռում եր փողոցում կապած թոկի վրա, վոր
վերադարձաւ սկեսուրը:

— Վեր կացա՛ւ, աղջի,—հարցրեց պառավը:

— Ձե. ընենց լավ քնած ա վոր, — պատասխանեց
Նատոն և իր կողմից հարցրեց. — Ընչի՞ հարցան ուշա-
ցար:

Պառավը վրայից վերցրեց շալը և նստեց դռան
մոտ գետնին ամրացրած նստարանի վրա:

— Ըսկի ճար ու ճամփա կա՞ր վոր. — ասաց նա. —
Ինչքան մուշտարի ունի քոռացածը, — տունը զմիում
եր:

— Յանի լավ խնայա՛ւ, աղի ջան, — հարցրեց հար-
սը:

— Ընենց մին-մին յետ ասեց, վոնց վոր մեր տա-
նը նստած ըլի:

— Ի՞նչ...

— Բու արևը:

Նատոն արագ նստեց սկեսոր կողքին:

— Ի՞նչ ասեց, — հարցրեց նա չափադանց հե-
տաքրքրված:

— Վոր ասեմ, ասում ա, կորուստ ա — կորուստ չի.
վոր ասեմ, ասում ա, ճամփորդ ա — ճամփորդ չի: Ես
ով-վոր վոր ա, վոչ ըրեխա չա, վոչ ծեր: Ես ի՞նչ ա, ասում
ա, առաջն ընկած, ուրագ ա, թե ինչ — չեմ գիտում,
համա ի՞նչ արած, ասում ա, վոր խեղճը ձեռումը զը-
վաթ չունի վեկալնի:

— Ի՞, դժբ, աղի ջան, — բացականչեց Նատոն
զարմանքից տարված:

— Են աստու՛ճը: Ամսուս, ասում ա, ըժում ի՞նչ լավ

աղամորդի ա, ե. Ես չե՛րք ա, ասում ա, հիվանդացել,
վոր ըսենց թեկ ա կտրվել: Հրես սրբող ըրեում ա, ելի,
ասում ա. ունեցած-չունեցածը դեղ ու դարմանի ա
տվել, համա դատ չի դառել: Ես ձվքեր են, ասում ա,
երկուսը տատիկ են, մեկը — մենձ: Ես մենձը քրորն ա,
ասում ա, թե կնիկը, շատ ա դարդ անում: Հրես մեկն
եկ կա, ասում ա, պառավ ա. սա ել ա, ասում ա, շատ
տարակուսած: Դե ես ել դու լես, ելի, ասում ա, ի՞նչ
ես շատ զահլա տանում:

— Վույ զձրթ, աղի ջան, — բացականչեց Նատոն,
վորի աչքերը վառվում ելին ծալրահեղ զարմանքով և
հիասթանչումով:

— Ղորթս վձրն ա, աղջի: Ասում ա ելի, ընենց
մին-մին յետ ասեց քոռացածը, վոնց վոր մեր տանը
նստած ըլի:

— Ըժում:

— Ըժում... Ես ի՞նչ ա, ասում ա, ձխավոր մ, թե
թեկավոր, համա հողեղեն չի: Հրես-հրես ասում ա,
պոնկներից կրակ ա թափվում, կասես թոնիր ըլի: Դե
խաչ ա, ելի, ասում ա. լես խո իմաստուն չեմ, ասում
ա, վոր ամեն բան դրուստ իմանամ: Ո՞ւմ համբուրող
ա, ասում ա, ս. Սարգսի, թե ս. Գևորգի, ուխտ պիտի
գնա: Դե ուրիշ ի՞նչ ասեմ, ասում ա, ես ա, ելի:

— Վույ մեռնեմ ս. Սարգսի ել. ս. Գևորգի ել
ողորմութենին, — արտասանեց Նատոն և, աչքերը յեր-
կինը գցած, ջերմեռանդությամբ խաչակնքեց յերեսը:
— Տեսա՞ր, երաղս դորթ դուրս եկա՛ւ: Բոռանամ յես,
անցկացած տարին դոխտուրներն լեռնից ընկանք,
չգնացինք Թեկեթ ու հըմի տեսնում ես...

— Հա, ես ել ասեց, — ընդհատեց նրան պառավը,

մատրերելով բաց անողի պատվերը.— իրեք որ ու գիշեր, ասում ա, պտի պառկած մնա խաչի տակը. ոճորքը յերկինքը պտի ըլի, ասում ա, կողինքը — գետինքը, չունքի, ասում ա, հրեղեն-թևավոր ձիավորը թռչում ա յերկնքի ու գետնքի մեջ տեղը:

Նատոն նորից ու ավելի ջերմեռանդությամբ խաչակնքեց յերեսը և ասաց վճռական կերպով.

— Յես ես ա մում եմ չեմ դնում Թ'իթիս. Գևորգի հրմար, մեռնեմ նրա սուրբ գորութենին:

Նա վեր կացավ, շտապելով փռեց լվացքի վերջին կտորները և ներս գնաց սենյակը: Սկսուրը հետեց նրան:

Նատոն չուստերը թողեց ցեխոտ հատակին, բարձրացավ թախտը, պատի մեջ գտնված պահարանից հանեց յերկու դեղին մեղրամոմ, զգուշորեն, վորպեսզի թախտի տախտակները չճճուան վրտի տակ, մոտեցավ քնած ամուսնուն, մոմերը պտուղտ տվեց նրա գլխի վերևը, հետո նույն զգուշ քայլերով իջավ, հագավ չուստերը և մոմերը տարավ դրեց բռնարու գլխին, ուր յերևում ելին ամեն շարժք գիշեր վառվող մոմերի սևացած հետքերը:

*
*
*

Հիվանդը տնքաց և շարժվեց վերմակների տակ:
Պառավը մոտեցավ նրան:

— Սաքուլ:

— Հ'ը:

— Զարթուն ես:

— Հա:

— Դնացի ախր բացանողի մոտ:

Սաքուլը վերմակների ծալերը յետ քաշեց յերեսից և հետաքրքրությամբ նայեց մոտ աչքերին:

— Հա-ա: Ի՞նչ ասեց:

Նրա կարմրատակած թաց յերեսին և տենդոտ, պլպլող աչքերից յերևում էր, վոր քնի մեջ կազդուրիչ քրտինք էր յեկել:

— Վհւյ, եդ ի՞նչ լավ ա ըլել Սաքուլ ջան, հրեդքրտինք ա յեկել, — մոտ վազելով բացականչեց Նատոն ուրախացած և, իսկույն իր գլխի սպիտակ աղլուխն առնելով, սրբեց ամուսնու չերեսի քրտինքը — Բաց չըլես, Սաքուլ ջան, բաց չըլես, — ավելացրեց նա և սկսեց տապալակել վերմակների ծալերը նրա շուրջը:— Ընենց լավ իմացել ա, Սաքուլ ջան, վոր արմացք: Աղի ջան, մի պատմի, ե:

Պառավը ծալապատիկ նստեց վորդու մոտ և սկսեց ավելի մանրամասնորեն պատմել բացանողի դուշակությունները:

Նատոն նստել էր մարդու վրանների մոտ և շարունակ նայում էր նրա դեմքին՝ կարծես սառնադեղու համար, թե բացանողի ճիշտ դուշակությունն արդյոք նրան ևս նույն դարմանքն ու հիացքն է պատճառում, ինչ վոր իրեն:

Սաքուլը լսում էր լուռ և, ըստ չերեւութին, անտարբեր. միայն չորացած շրթունքներն էր լպտում:

Փոքրիկ աղջիկը մի վոռով ուրորում էր սրորոցը և տիկնիկ էր խաղում: Այդ տիկնիկն ինքն էր շինել. մի տափակ կոճակի վրա սպիտակ փալաս էր փաթաթել, կոճակը կարի սև թելով կապկպել էր մի փոքրիկ փայտի ծալրին, փայտին հագցրել էր դերձակի պես իր ձեռքով կարած մի փոքրիկ տուրակ, և տիկնիկը կազմ

ու պատրաստ խաղում եր նրա ձեռքին: Նրա տիկնա-
խաղն ել պարզ եր, ինչպես իր տիկնիկը: շրթունքնե-
քով ճղճղացնում եր պարերգի պես մի բան և ձեռքե-
քով պար եր ածուծ տիկնիկը թախտի վրա:

— Հըմի լինչ ես ասում, վորդի ջան, գնում եմք
թեխիթ, թե չե, — հարցրեց պառավը պատմությունը
վերջանալուց հետո:

— Ըչնո՞վ գնանք, ե,— ասաց Սաքուլը:— Տաս շալի
չունեմ, վոր հիվանդանոցումը տամ, թեկիթ վիճեց դը-
նանք: Ելի քիչ-քիչ մի երկու թումանը հերիք չի:

— Ի՞, Սաքուլ ջան, բանեց մի ասի, խաչը կնե-
ղանա: Երկու թումանն լինչ ա, վոր չեա կարա մեկից
ձարի: Կգնաս ասածու ողորմութենով կլավանաս, կգաս
կբանես, պարտքդ երկու շաբաթումը կտաս:

Սաքուլը յերկար ժամանակ չե՞ր համաձայնում նոր
պարտք անելու, քանի վոր արդեն բալական հին
պարտքեր ունե՞ր վճարելու: Բացի դրանից, նրա վի-
ճակը տեսնելով, ո՞վ եր գծովել պարտք տալու նրան:

— Տունդ գրավ դի, գլուխը քարը, տունը ջանիցդ
խո լավ չի՞— ասաց Նատոն:

— Դու ել բան ասացիր, — նկատեց Սաքուլը ջղաջ-
նացած:— Բալքի չլավացա, մեռա, ընչով եք թողելու:
Հաց շատ կձարեք, աչ, ուտելու, վոր տան քրեհ ել
քաշեք: Ես մի քնձուտ տունն ա, ելի, թողեք ես ելա
միա ձեղ, վոր քուչումը չմիաք:

— Ե՛հ, ընչե՞ր ես ասում, Սաքուլ ջան, — բացական-
չեց պառավը մեղմ կշտամբանքով: — Եդ լինչ ասելու
բաներ են, վոր ասում ես: Մի քիչ ել մեղ խեղճ արի,
հ, սիրտներս կրակ ես գցում, փթոթում:

Յե՞վ պառավի բարի, վշտահար աչքերը թաց չեղան:

— Դա ըսկի աստված ունի՞ վոր, — բեկբեկ ձայնով
արտասանեց Նատոն և ղլիի աղլուխի ծալըը սեղմեց
աչքերին:

Մի բողբ սենյակում ճնշող լուռությու՞ն պիրեց: Լուկ
եր նույնիսկ փոքրիկ աղջիկը և, տիկնիկը գոգին դը-
րած, չեքխայական հետաքրքրությամբ նայում եր
տատին, մորը, հորը:

— Լավ, ես մեկն ել թող ձեր ասածն ըլի, — վեր-
ջապես համաձայնեց Սաքուլը, վոր ինքն ես զգացել
եր իր վերջին խոսքերի ծանրությունը:

*
* *

Յերեկոյան դեմ նա գնաց իրեն լավ ծանոթ մի
կապալուռի մոտ, վորն ամբողջ քաղաքի հյուսների,
վորմնադիրների և մշակների շրջանում հայտնի չե՞ր
Սերգեյ Ստեփանիչ, կամ տարղապես Սերգո անունով:

Սերգեյ Ստեփանիչը, — խոշոր արտաքինով, խոշոր
բեկերով, մոտ հիսուն տարեկան մի տղամարդ, սև ատ-
լասի արխալուզով, վորի վրա հուրհրատին եր տալիս
ժամացույցի վոսկե հաստ շղթան, — նստած եր մի նոր
հսկայական շինության բակում իրար վրա դարսած
հաստ տախտակների վրա, արխալուզի վրայից հագած
ամառվա վերարկուի փեշերը գոգին հավաքած, և «տեր-
վողորմյան» ձեռքին՝ դիտում եր որվա վերջին աշ-
խատանքները: Տասնյակ վարպետներ և մշակներ դըժ-
վըժում եյին կլսաշեն պատերի ղլխին, տախտակա-
մածների վրա, բակի մեջ, ցեմենտի տակառների, ա-
վաղի, հողի, ցեխի, գաջի ու կրի կույտերի և բուրդեք
կաղմած աղլուսների շուրջը: Մի շատ բարձր պատի
գլխին վորմնադիրներից մեկը — մի պարսիկ — փափախը

գլխին, մայր մտնող արևի կարմիր ճաճանչներով վողողված, համ շարում եր պատը, համ կլկլացնում մի բայաթի շատ ախորժալուր տենորով:

— Ուստա Սաքուլ, — բացականչեց Սերգեյ Ստեփանիչը: — Տո, եղ ի՞նչ ա հալդ, ելի հիվանդ ես:

— Հա, աղա ջան:

— Տնաշեն, բա վճնց չլավացար մինչև հըմի: Ըսկի դեղ-մեղ անում ես:

— Ընչոր ունեյի, գիլի դեղի ու համի տվի ու, լես ի՞նչ գիտամ: Ես անտեր ցավը մտել ա ջանս, դուրս չի գալիս:

— Բա ըսկի չե՞ս բանում:

— Թե վոր լավ եմ ըլում, ընչի՞ չե, մին-մին բանում եմ, համա միև-մին բանելով ի՞նչ կըլի: Մի տուն ողլուշաղ պահելը դժար ա, աղա:

— Ա՛յ, թե ուզում ես, բան շատ ունեմ, ըստեղ ել, ուրիշ տեղ ել արի բանի:

— Ուզում եմ, վճնց չեմ ուզում, աղա. ա՛յ, սրանց վոր տեսնում եմ (Սաքուլը ձեռքով ցույց տվավ շուրջը), ջանս կրակ ա ընկնում, համա վոր ես անտեր ձեռներումս հարաքաթ չկա:

— Բա ընչի՞ չես չեկել:

— Եկել եմ, վոր... կմկմաց Սաքուլն աչքերը վայր թողնելով և չվերջացրեց:

— Վոր ելի փող ուզես, չե՞:

— Հա, աղա ջան, — արտասանեց Սաքուլը խեղճ խեղճ նայելով նրան:

— Բա են առաջվա տասը մանեթը:

— Դե են առաջվա տասը մանեթն ել... դե, իհարկե, — նորից կմկմաց Սաքուլը և ավելացրեց — թե վոր...

— Ի՞նչ թե վոր:

— Թե վոր... չես ի՞նչ գիտամ, գրավ կուզես...

— Ի՞նչ գրավ:

— Դե դիտես ելի, աղա ջան, մի տուն ունեմ...

— Տո՛ւն ել ասում: — Սերգեյ Ստեփանիչն անկեղծ գլարճությամբ ծիծաղեց, կայտառ պատանու պես վեր թռավ տեղից և ձեռքով թափ տվավ քամակը: — Տո, տանդ վոր մի քացի տամ, շուռ կգա: Բան ունես, բան ասա:

— Դե, ի՞նչ ասեմ, աղա, եղ ա, ինչոր ունեմ: Ուզում ես՝ առ, չես ումզում՝ ասա զ՛նա Գուռն ընկի: Աւրիշ ճար չունեմ, աղա:

Սերգեյ Ստեփանիչը նորից ծիծաղեց:

— Վա՛յ, խեղճ իմ Սաքուլ, ի՞նչ լավ ճարդ ես, — ասաց բարեսրտությամբ խփելով նրա ուսին: — Դու ինձ ես ասա, ելի ի՞նչքան ես ուզում:

— Ելի վոր մի քսան մանեթ տաս, աղա...

— Գա՛ն մանեթ: Տո, քսան մանեթն ի՞նչ ա. քսան մանեթին մեկ փչեցի — հանգավ, — շարունակեց ծիծաղելով Սերգեյ Ստեփանիչը:

— Դե, հլա քսան մանեթ ել հերիք ա, աղա, — նրա խոսքերից սրտապնդված ասաց Սաքուլը, — ու թե վոր վերջը...

Սերգեյ Ստեփանիչը հանկարծ լուրջ դեմք ընդունեց:

— Ե՛, եղ չըլավ, եղ չըլավ, ուստա Սաքուլ, — շտապեց ընդհատել նրան: — Գա՛ն մանեթն ել վոր տալիս եմ, Սաքուլ ջան, հոգուս խաթեր եմ տալիս, չունքի լավ մարդ ես, լավ ուստա չես, ինձ հըմար շատ ես բանել, համ ել խմող չես:

— Աստված քեզ յերկար կյանք տա, աղա ջան: Յես ել քու հացը շատ եմ կերել, շնորհակալ եմ. դե ինչ ասեմ, աղա ջան, թե վոր լավացա, չմեռա. ես յես գիտամ ելի:

— Դե, հըմի մի քիչ սպասի, հրես շաբաշ կանեն, կգնանք ինձ մոտ մի վեքսիլ կգրենք չեռսուն մանեթի, — ես առաջվա տասը մանեթն ել հետն եմ ասում, — ու վերջը, չերբ վոր կլավանաս, կամ փողը կտաս, կամ փողի տեղ կբանես: Հը, լավ չեմ ասում, — հարցրեց Սերգեյ Սեփուհիչը, տեսնելով, վոր Սաքուլը, վեքսիլի անունը լսելով, մի քիչ մտաւտանջության մեջ ընկավ:

— Դե վոնցվոր ուզում ես, աղա ջան. — ասաց Սաքուլն ականջի չեռեղ ջորելով:

— Ձե, դժւ վոնց ես ուզում: Վեքսիլ նրա հըմար եմ ասում, վոր տան դրավը դաւմաղալ բան ա — ել նստաւրիւս, ել կուպչի, ել պոշիւնի, — որեր կքաշի, համ ել անմեղ տեղը ծախսեր կգնա:

— Կալ, թող վեքսիլ ըլի, համաձայնեց Սաքուլը:

*
* *

Հետևյալ որն ևս թ Նատոն մի քանի արշին սպիտակ միտկալ գնեց, շապիկ կարեց և հագցրեց Սաքուլին արխալուղի վրայից, իսկ մի քանի որից հետո «Թեխի-կին» բարձած, իրենք ել յերեխաներով վրեն նստած՝ առաւիտոյան վաղ ընկեցին Թեխիթի ճանապարհը: «Թե-լեթիկ» չեռեղ վոտներեց պինդ կապկապած՝ պառկած եր մատաղացու վոշխարը և գլուխը դրած «Թեխիթիկ» ճրճաղացող տախտակներին՝ իր վոշխարամիտ հայացքով նայում եր չեռեղից յերկար ու մեկ ձգվող արևակեղ փողոտ խճուղուն:

Յերկար, քարքարոտ ճանապարհը, «Թեխիթիկ» տա-տանումը, տոթ լեղանակը բոլորովին ուժասպառ արին Սաքուլին, այնպես վոր չերբ ճաշի դեմ, Թեխիթ հա-սան, մոր և կնոջ ոգնությամբ հազիվ կարողացավ իջնել «Թեխիթիկ» և վոտները քաշ տալով, գնաց նստեց հսկայական ընկուզենու տակ յերկայն նստա-բանի ծալքին:

Նույն ընկուզենու ընդարձակ հովանու տակ քա-ռակուսի տախտակամածի վրա հավաքված եյին զուգ-ված-զարդարված մի խումբ տիկիներ, որիորդներ և գպրոցական տղաներ ու աղջիկներ՝ թիֆլիսեցի հարուստ բաղադներ. բախկաների ու գինեվաճարների ընտա-նիքներից, վորոնք ծառաներով ու աղախիներով լեկել բռնել եյին վանքի ամենալավ սենյակները վոչ այն-քան իբրև ուխավոր, վորքան իբրև ամառոդ: Նույն տեղը առանձնակի նստած եյին իրար կողքի դյուղի յերկու քահանաները, ամեն մեկի ձեռքին մի հովանոց, և այժերը քաղցած գալերի պես տնկել եյին գեպի ուխտավորների բնակարանների յերկայն պատշգամբը, վորտեղ աղախիները և ծառաները սուրճի պատրաս-տություններ ելին տեսնում սպիտակ սփռոցներով ծածկված սեղանների վրա:

Վանահայրը — խոզ կտրած մի վարդապետ կա-պառով և թասակը գլխին — իր բնակարանի պատշ-գամբում, զանգակատան տակ, նարդի յեր խաղում ուխտավոր ընտանւրդներից մեկին պատկանող մի լե-բիտասարդի հետ:

— Դուք գնացեք համբուրեցեք, մինչև յես տեղա-շորը կգցեմ ու բարգն ել տուն կածեմ, — ասաց Նա-տոն սկեսորն ու ամուսնուն:

Պառավն առավ Սաքուլի թեւը, մտան յեկեղեցի, մոմ վառեցին, համբուրեցին, ծուներ դրին, աղոթք արին, դարձյալ համբուրեցին, «պահպանիչ» ասել տվին քահանաներից մեկին, վորը շտապել եր ներս մտնել յեկեղեցի նրանց յետեից։ Այդ բոլորը տեսց աչնքան յերկար, վոր յերբ դուրս յեկան, Նատոն, բացանողի պատվերի համաձայն, արդեն անկողին եր պատրաստել յեկեղեցու պատի տակ, յետեի կողմը և հետները բերած իրեղենները թափել եր դատարկ սենյակներից մեկում։ Ծծի յերեխան լաց եր լինում փոքրիկ աղջկա դուզին, վորը որորելով և «սը-սը» անելով ապարդշուն աշխատում եր լեցնել նրան։

Յեկեղեցուց դուրս գալուն պես Սաքուլը պառկեց անկողնում։

Մայրը թողեց նրան և դնաց հարսին ողնելու, վոր սենյակը կարգի դնեն։ Սենյակը խոնավ և աղտոտ եր։

Այդ և հետեյալ որը գիշեր-ցերեկ Սաքուլը պառկած եր անկողնում յեկեղեցու պատի տակ։ Գիշերները նրա մոտ նստած հսկում եր մայրը համարյա անքուն։ Բարեբախտաբար այդ յերկուս որը չհղանակը լավ եր, և Սաքուլը բավական լավ եր զգում իրեն։ Յերրորդ որը առավոտյան մատաղը մորթեցին։ Ամենալավ կտորները և մորթին տարան վանահայրը, տերտերները, տիրացուն և ժամկոչը, մնացածից շատը բաժանեցին հարեան ուխտավորներին, իսկ մսաջուրը տարան գյուղի բոկոտն յերեխաները և կանայք, վոր հավաքվել էին հաղար ու մի տեսակ ամաններ ձեռքներին։

Որը տոթ եր, շունչ քաշել չեր լինում։ Յերեկոյան դեմ յերկինքը թխպեց. արագորեն սևացավ, հրեղեն կայծակներն սկսեցին պատռել ամպերի կուրծքը նախ

հեռավոր ու խուլ, հետո ավելի ու ավելի մոտեցող և ուժգին վորոտումներով. ողը սկսեց շարժվել և ցրտել. հետո հանկարծ այնպիսի մի ուժգին փոթորիկ բարձրացավ շրխկոցով ու թրխկոցով, վոր յերկինք ու յերկիր խառնվեցին իրար փոշով ու աղբով։ Մի ինչ-վոր ցուրտ բան, կլորիկ ու պտիկ, հրացանի կոտորակի պես թրխկաց Սաքուլի յերեսին, վոր վերմակի տակ պառկած դիտում եր մոլեգնած բնության այս արհավիրքը։ Մի կոտորակին հետեց յերկրորդը, յերրորդը... ավելի ու ավելի հաճախ ու խոշոր։ Սաքուլը շտապեց շուռ գալ կողքի և գլուխը ծածկեց վերմակի տակ։ Նույն րոպեյին զգաց, վոր կարկտախառն անձրևը թափում ե վերմակը։ Նատոն ձեռաց վազացրեց մի մեծ կապերտ և ձգեց նրա վրա։ Պառավն էլ մի յերկու տոպրակ բերեց և ձգեց կապերտի վրա։

Սաքուլը կուչ եր յեկել այդ ծանրության տակ, ճնշվելով ոգի պակասութունից, և ակնաջ եր դնում, թե ինչպես կարկտախառն հորդառատ անձրևը շփոթոցով թափում եր տոպրակներն ու կապերտը, թե ինչպես յերկինքը գորգուում եր անհղաճ ու վորոտումներով համարյա թե անընդհատ, թե ինչպես հառաչում ու շառաչում եյին ընկուզենին և մյուս ծառերը փոթորկի ուժգին թափահարումներից։ Նա զգաց, թե ինչպես անձրևի ջրից գոչացած մի առվակ ծլալին ներս խուժեց բարձի վրայով, անախորժ սառնությամբ սողաց ականջի մոտով և սկսեց դուր կապել տակը, ձգվելով ներքնակի մեջ։ Առվակներ եյին, վոր վազում եյին անկողնի կողքերից։

Կինն ու մայրը, հորդահոտ անձրևի տակ թրջվելով, շփոթված, չեյին իմանում ինչ անեն։ Բացանողը

պատվիրել եր, վոր հիվանդը յերեք որ ու գիշեր պետք և պառկած քնա խաչի տակ բացթլա, մինչդեռ յերեք որ ու գիշերը դեռ չեր լրացել, իսկ հիվանդին այդ հորդահոս անձրեկի տակ թողնելն անկարելի յեր:

— Աղջի, վեր առնենք տուն տանենք, — ասում եր պառավը:

— Բա վոր իրեք որը չի թամամել, — առարկում եր Նատոն:

— Աղջի, բա ես անձրեք չես տեսնում:

— Դե ասում եմ վորտեղ վոր ա՛ կկտրի:

— Վերդիան կկտրի, աղջի, տես, ե, վոնց ա հուրհուրառում:

Հիրավի, անձրեք կարծես միտք չուներ կտրվելու: Այժմ կարկուտն ել անձրեկ յեր փոխվել և ջրերը թափվում ելին աչքաքան հորդ ու առատ՝ վոր նրանց թանձրության մեջ յերկնքի փալատակոմիսերը հազիվ ելին լուսավորում մթադնած յերկիրը: Յերկնքի համարյա անընդհատ վորոտի ձայները, անձրեկ շփշփոցը, մոտակա ձորակի միջով վազող ջրերի քչքչոցը և ծառերի շառաչը միախառնվելով՝ աչքաքան մի ժխոր ելին բարձրացրել, վոր իրար մոտ կանգնած հարս ու սկեսուր հազիվ ելին լսում իրար ձայն:

Սաքուլը, անկողնու մեջ կուչ լեկած, զգումներ երթ թե ինչպես այս ու աչք կողմից ներս ծորացող առվակները շատանում են և վերմակն անձրեկ ջրերից թրջված տոպրակներից ու կապերտից հետդհտե խոնավանալով ճնշում և իր վտիտ մարմինը: Ողջկար, վոր շնչեր և շնչածն ել բազնիքի տաք գոլորշու պես մե բան եր, վորից քիչ եր մնում խեղդվելու: Տեսնելով, վոր այլ ևս չի կարողանում դիմանալ, վրայի ծանրութունը

մի կողմ շարտեց և նստեց անկողնում: Այժմ անձրեկ սկսեց թակել ուղղակի նրա գլուխն ու մեջքը:

— Տո, բա դուք աստված չունե՞ք. ինձ խո սպանեցիք բստիդ, — կանչեց նա:

Կինն ու մայրը շտապեցին նրան վերկացնել և հորհրահոս անձրեկի տակ մի կերպ տեղափոխեցին սենյակ:

* * *

Յերեք որվա ուխտն արդեն կատարված եր, թեև Սաքուլը չկրորդ որվա գիշերը չեր անցկացրել բաց յերկնքի տակ: Զորրորդ որը «թելեփկեն» քաղաքից յեկավ, վոր մեր ուխտավորներին տուն տանի: Սաքուլին պառկեցրին «թելեփկի» մեջ ուժից բոլորովին ընկած: Ծանապարհին մի գլուխ բղավում եր կողերի մեջ զգացած անտանելի ծախոցներից. դադարում եր ըղավելուց այն ժամանակ միայն, յերբ հազը բռնում եր: Հազում եր չոր ու թուլ, վորի ժամանակ ձայնը կարծես հորից եր դուրս գալիս: Յերբեմն պարզապես ընչասպառ եր լինում: Մայրն ու կինը նստած ելին կողքին և հետները վերցրած գինու շից յերեսին ջուր ելին ցրցամ տալիս, վոր շունչը յետ բերի:

* * *

Թախտի վրա, անկողնու մեջ պառկած և Սաքուլը, գլուխը կապած սպիտակ փաթաթանով, վորի տակից դուրս են պրծել յերկարացած մազերը և, քրտնքից ու կեղտից թաղիք դարձած կպել վոսկրացրած քունքներին: Դեպքին մնացել և միայն քիթը խոշոր ու սուք, և աչքերը, ահագին ու պսպղուն ապակու պես նայում են բաց դռնով դեպի դուրս: Այնտեղ ամառվա միջո-

րելի արեւը հրաշիկ ճառագայթներով կիզում է դիմացի տան պատը և այն աստիճան շողշողում, վոր ուղիղ նայելիս մարդու աչքերը ցավում են: Ուղղակի դռան առջև, սովորի մեջ նստած է փողոցի պառավ շունը և, կարմիր լեզուն հանած, հեթեթում է տապից: Սաքուլը բարձն ի վեր կիսանստած, անթարթ նայում է դուրսը թացող հայացքով և ծանր շունչ քաշում: Յերկու ոք է, վոր կողերի մեջ ալկա ծակծկոցներ չի գգում. հազն ևս քչացել է. բայց այնտեղ, ներսը, ինչ-վոր տարրերնակ դատարկութուն է գգում. կարծես թոքը, սիրտը և ամբողջ փորոտիքը հանել դուրս են թափեր:

Անհուն վիշտը ցամաքած դեմքին՝ մայրը նստած է մեռնող վորդու կողքին և թաշկինակով քշում է ճանճերը նրա դեմքից: Նստոն որորոցի մոտ չոքած՝ ծիծ է տալիս լերեխային և հուսահատ հայացքով անթարթ նայում սենյակի պուճախին, վորտեղ աններկ դաջեառատորեն ծծել է գետնի խոնավութունը և տեղ-տեղ թափվել: Նրա հայացքը ցույց է տալիս, վոր նա առաջուց արդեն հաշտվել է անխուսափելի թշվառության հետ: Թախտի վրա, լուսամուտի առջև չոքած է փոքրիկ աղջիկը և աշխատում է բռնել ապակիների վրա պղպցող ճանճերը:

Ծանր ու չարագուշակ լուռությամբ է տիրում սենյակում և դուրսը: Այդ լուռությամբ խանդարում է խառնութիւն ծախող մի կինտո, վորը թաքախը գլխին և կշեռքն ուսին՝ անցնում է դռան մոտով և իր առողջ թոքերի ամբողջ թափով աղաղակում. «Թութն, թութն, ախառի թութա»: Նա մի բոպե կանգ է առնում բաց դռան առջև, նայում է ներս, իր թավ ձայնով հարցնում՝ «խառը թութ չեք ուզում» և, տեսնելով

վոր պատասխան չի ստանում, շարունակում է ճանապարհը՝ կշեռքը շրխիչը կացնելով և փողոցն աղմկելով իր հուժկու կանչով: Ու կյանքի առօրյան հիշեցնող այդ կանչը, մի բոպե վանելով մահվան ուրվականը, լսվում է մի առժամանակ ևս, մինչև վոր հետգհետե խլանալով լուռ է վերջապես, և մահվան ուրվականը նորից դալիս է իր փսփսուկը տարածելու մեռնողի սենյակում առաջվանից ալիկի ծանր ու չարագուշակ լուռության մեջ:

Հիվանդն այժմ պառկած է աչքերը վաղ, և յիթե ծանր հեքը չլինի, տեսնողը կկարծի, թե մեռած է. Պառավ մայրն անհանգստացած աչքը չի հեռացնում նրա դեմքից. նրա գլուխը սաստիկ շարժվում է. ըստ լերևույթին, ուղում է ինչ-վոր տակ, բայց չի համարձակվում: Վերջապես դադարում է ճանճերը քշելուց և, խոնարհվելով վորդու դեմքի վրա, շշնջում է անհամարձակորեն:

— Սաքուլ ջան...

Սաքուլը կամաց բաց է անում աչքերը և նայում նրան:

— Ի՞նչ կրի, վոր տերտերին իմաց տանք:

Տո, ելի տերտեր, — բացականչեց Սաքուլը դալբութի աջնալիսի հանկարծական բռնկումով, վոր մայրն ել, կինն ել ապքեցին, թե վճռեղից նա, վորի ձայնը ժինչև այժմ հաղիվ եր լսվում, հանկարծ ալդալիսի մի ուլժ հավաքեց իր մեջ: — Տո, ձեր տերտերն ու խաչը չե՞ր վոր ինձ ևս տեղը հասցրին... Ել ինչ եք ուղում ինձանից... թողեք, ելի, հանգիստ հոգիս տամ...

Նրա ձայնը հանկարծ կտրվեց, աչքերը լցվեցին արտասուքով, և նա ալկա վռչինչ չկարողացավ արտասանել:

— Դե չես ինչ գիտեմ, վորդի ջան, ասում եմ բա-

լի... — արտասանեց մայրը կսկծալից և առանց խոսքը վերջացնելու լռեց, վորպէսզի աչկա չգրգռի վորդուն:

Ու առ ժամանակ խանդարված հարագուշակ ծանր լռութիւնը գալիս և նորից թագավորելու մեռնողի սենյակում:

Սաքուլը կամաց-կամաց հանգստանում և և մտառու հալացքը տնկում դիմացի տան արեակեղ պատին: Յերկար լռութիւնից հետո նրա շրթունքները շարժվում են. ինչ-վոր բան և ասում, բայց դժվար և լինում վորոշել արտասանածը:

— Ի՞նչ, Սաքուլ ջան, — հարցնում և մայրը, խոնարհվելով նրա դեմքին:

Նատոն, վոր դեռ ևս շարունակում էր ծիծ տալ չերեխային: դեմքը դարձնում և դեպի նա և ականջը սրում:

— Ասում եմ փոթրագչիկ Սերգոն, — շշնջում և մեռնողը, ամեն մի խոսքի վրա հազիվ շունչը չեւ բերելով, — են, վոր իրեք թուման եմ պարտ... փիս մարդ չի... կլի, վոր չուզի... Համա թե ուզի... չարազս տվեք... Թե հերիք չանի... քամարս ծախեցեք... հողիս չծանրացնեք...

Խեղճ պառավ մայրը միանգամայն կարկամում և և չի իմանում ինչ ասի:

Նատոն զգում և, թե ինչպէս ամուր մի բան ընում և բուկը: Գլուխը դնում և որորոցի վրա, դեմքը ծածկում կռների մեջ և ամեն կերպ աշխատում և զսպել խեղդող հեծկտանքը:

Իսկ փոքրիկ աղջիկը շարունակում և մատները շարժել լուսամուտի ապակիները վրա, վոր բռնի ճանձերը, և նմանացնելով կինտոցի կանաչին, մեքենայաբար կռնչում և կամացուկ՝ «թութ, թութ, ախաւթ թութ»:

ՀՈԳՈՒՆ ՎՐԱ ՀԱՍԱԿ

Ձմեռնամուտ որերից մեկն էր: Մուլթը դեռ բոլորովին չէր կոխել լերկիրը: Յերկինքը պղտոր էր դարձնան ջրի պես: Կատաղի քամին վժժալով ներս էր պրծնում փողոցի մի բերանից, թոցնում էր առաջին պատահած մարդու գլակը, լիզում էր գետնից աղբն ու փոշին, ծեծում էր դռներն ու պատուհանները, բարձրացնում պատմիլ էր տալիս մանրավաճառի խանութի ճակատից կախված ցուցանակն ու կորչում փողոցի մյուս բերանից: Լապտերավառը, սանդուղն ուսին, փոքրիկ լապտերը ձեռքին, վազում էր լապտերները վառելու: Փողոցի անկյունում արդեն վառված լապտերը, հողմածեծ, ծռել էր գլուխը և նայում էր շուրջը կեղտոտ ապակիների միջից մարդու ցավագար ճպոտ աչքերի պես: Ամալի փողոցում մի փոքրիկ շուն կուչ էր լեկել մի փակ դռան առջև, սրթսրթում էր ամբողջ մարմնով և կողկանձում:

Նաղդբար Դավիթը գնում էր տուն, մատների ծայրերը կապույտ արխալուղի գրպանները կոխած: Դամին ֆոֆոացնում էր նրա մաշված չուխայի փեշերը և կարմիր աղուխը, վոր մի ծայրով պնդացրած էր կողքին կաշու դոտկից, Ամբողջ հագուստը, սկսած գոտկից մինչև վոտնամանները, ծածկված էր ամեն դուլնի ներկերի բծերով, վորոնց մեջ առանձնապէս աչքի էկին ընկնում սպիտակները: Նա անցնում էր անհույս ու աննպատակ մարդու անորոշ քայլերով և քթի տակ մթմթում էր տրտունջի և հայնոյանքի պես մի բան:

Յուրա քամին ծեծում եր նրա մազակալ յերեսը, փոշով ծածկում միրուքը, բեխերն ու թավ հոնքերը, սափում ծածկել աչքերը, սպառնում խլել գդակը, վոր նա քաշել եր մինչև ականջները, և յերբինմ-յերբինմ դրո՞ տալիս նրա վրա այնքան ուժգին. վոր նա ակամա կանգ եր առնում և ամբողջ մարմնով առաջ թեքվում, վոր յետ-յետ չգնա: Բայց նա վռչկնչ չեր գգում. գգում եր միայն մի բան — սիրուհու չափ տենչալի և մահվան չափ անդիմադրելի. գգում եր ծարավ, վորդելից խմիչքի անհուն ծարավ, վորից լեզուն ցամաքել եր բերանում, վորկորը քերվում եր, աղիքները դալարվում էին փորում և ամբողջ մարմինը կարծես զրկվել եր սովորական ջերմութունից:

Ամբողջ յերեք շաբաթ եր, վոր պարապ եր. գործ չկար, չեր ճարվում: Զմեռնամուտ եր. տուն շինողը շինել պրծել եր, վերանորոգողը՝ վերանորոգել պրծել. այլևս վոչ վոք նոր տուն չեր շինում, վոչ վոք հատակները, պատշգամբները, տանիքները ներկել չեր տալիս, պատերին նոր պատտառներ կպցնել չեր տալիս: Նաղձքառների բանի որերը անցել գնացել էին:

Ամառվա և աշնան աշխատանքի փողն որ գալիս եր, որ գնում: Այժմ — վոչ մի սև գրող գրպանում, վոր աչքը կոխեր: Իսկ այսոր առաջին անգամն եր, վոր բերանը մի կաթիլ անգամ չեր առել վոչ արաղից, վոչ գինուց: Մի ամբողջ որ... Խենթանալու բան եր այդ, և նա անկեղծ կերպով զարմանում եր, վոր մինչև այժմ դեռ խելքը չեր կորցրել կամ չեր մեռել: Այն ինչ մինչև այսոր, մինչև այս տաժանելի մի որը, ամբողջ ամսվա ընթացքում և հետո, յերբ զրպանում միշտ փող կար, պատահել եր մի որ, գեթ մի հատիկ որ, վոր

բանի ժամանակ ձեռաց չվագեր մոտակա «պագվալը» բերանը մի քիչ թաց անելու կամ բանից հետո ամբողջ ժամերով չնստեր գինետանը իր ընկերների հետ և լավ «թրջված» տուն չդառնար կես-գիշերին բայաթի յերգելով: Իսկ այժմ... Գոնե ապառիկ տացին մի կես թունգի գինի կամ մի «տրիցատկա» արաղ. — չե, չեին տալիս անխիղճները, այսինքն տվել էին, բայց ել չեին տալիս, տեսնելով, վոր արդեն հավաքված պարտքը վճարել չի կարողանում, մինչդեռ այդ ապերախտների մոտ եր թողել իր վաստակած գրեթե բոլոր փողերը: Գոնե ընկերներից մեկն ու մեկը հրավիրեր. — չե, չեին հրավիրում. ամենքն ել իր պես պարապ էին, ամենքի գրպանումն ել մկներ էին խաղում: Անտեր տանն ել չկար այնպիսի մի բան — արծաթի դդալ, վոսիկ մատանի, ականջի ող կամ գորգ, թեկուզ կնոջից ծածուկ տաներ զրավ դնել կամ ծախեր. — տունը՝ սրբած, կինն ու յերեխաները՝ տկտր, ինքը՝ դառ ու դատարկ:

Այսոր գինեվաճառը, վորի մոտ նա թողել եր իր ամառվա գրեթե ամբողջ վաստակը, բաց արեց նրա առջև դավթարը և ասաց:

— Այ, ուստա Դավթի, տասը մանեթ հինգ շալի նիսիա կա վրեդ. բե տու, ախպեր, ու ելի ինչքան ուզում ես՝ նստի խմի, քեզ անուշ ըլի:

Ու, չնայելով Դավթի աղաչանք-պաղատանքին, մեռավ-կտրվեց՝ մի բաժակ ողի չտվեց, վոր ցամաքած բերանը թաց աներ ու մի քիչ տաքանար այս անպիտան ցուրտ ճեղանակին:

Այժմ նա տուն եր դառնում հուլիսը բոլորովին կտրած և խիստ չարացած ամենքի և ամեն բանի վրա:

Ու վոր մտածում եր, թե վաղն ել, մյուս օրն ել, չե՞ր
բորդ օրն ել — ո՞վ դիտե դարձյալ քանի՞ օրեր — նույն
անհաջողութիւնը պիտի ունենար, ինչ վոր այսօր,
քիչ եր քան իսկապէս խենթանար: Մատներով ան-
դադար պրպտում եր արխալուղի գրպանները, հուսա-
լով, թե մի գուցե տաս կամ տասնհինգ կտակեկանոց
մի դրամ խցկված լինի կարկատանների արանքը, ինչ-
պէս շատ անգամ եր պատահել փող ունեցած ժամա-
նակ, բայց մատները ծայրերը միայն շոշափում ելին
զգզգոված գրպանների մազանման մճճված կեղտը:

Դամու դեմ կռվելով, նա մտավ իրենց նեղ ու ծուռ
փողոցը, վորի չերկայնքով այս ու այն կողմը իրար
հենված ելին, կարծես չթափվելու համար, խղճուկ
տնակներ՝ ցածր, հողածածկ կտուրներով, ծուռտիկ-
մուռտիկ պատուհաններով, փտած դռներով, վերը
դետնի մեջ խրված, վորը՝ գետնից բարձր:

Դավիթը կանգ առավ այդ դռներից մեկի առջև,
վորի ծակտախներից և ձեղքերից ճրագի լույս եր չե-
րևում: Փոխանակ ծեծելու, նա վոտը բարձրացրեց և
մի պինդ հարված տվեց դռանը: Դուռը ճրճոց՝ քիչ
քնաց տեղահան լինել, բայց չբացվեց. ներսից փակ
եր: Այդ բանն ավելի կատաղեցրեց Դավիթին, և նա
կրկնեց հարվածն առաջվանից ավելի պինդ:

— Մեռել էք, սատկել էք, — դուռաց նա, սարսա-
փելի հայոհյանքներ թափելով:

Ներսից լսվեց դռան փականքի չրխկոցը: Վոտա-
բորիկ, պատառոտուն հագուստով, խճճված մազերով
մի փոքրիկ աղջիկ դուռը բաց արավ և, ցրտից սարս-
ռելով, մի կողմ քաշվեց, վոր հայրը ներս մտնի:

Դավիթը մտավ արլուն կտրած աչքերով:

Աղջիկը սովալլուկ հայացքով աչքի տակից նայեց
հոր դատարկ ձեռներին և այն միջոցին, յերբ փակում
եր դուռը, մի ծանր հարված դգաց գլխին: Նա ձայն
չհանեց, այլ ձեռքերը դրեց գագաթին և տեղնուտեղը
ոպղեց տապ-տապ արած հովի պես: Ըստ չերևույթին
սպասում եր թե հարվածը պիտի կրկնվի և իր ման-
կական սովալլուկ Վարմնի ֆիզիկական. ամբողջ ուժով
վոսկրացած ձեռքերի մեջ հավաքած՝ աշխատում եր
պաշտպանել գլուխը շեքերի մեջ կոխած:

Սակայն հայրը բավականացավ մի հարվածով միայն
և անմիջապէս դարձավ կնոջը, վոր թախտի վրա նըս-
տած կար եր անում լամպի լուսով:

— Համ, մեռել էք, սատկել էք: Տո, դուռը եսքան
կոտրատում եմ չեք իմանում: Այ խլանաք դուք, խլա-
նաք: Պինդ ել կողպել եք, թե ի՞նչ: Դիտում, ենքան
բան-ման ունես անտեր տանդ, վոր վախենում ես նի
չթափվեն, չթլանեն: Վաչ ձեր ծնուղը չորանա, ձեր
ծնունդը: Դուք խո ինձ հմար կնիկ ու վորդիք չեք, ցավ
ու կրակ եք ինձ հմար, ցավ ու կրակ դա ձեր գլխին: Ել
ջրումս բարաքաթ չմնաց, ինչ դու եդ կոտրած վոտդ
տուն դրիւր ըստեդ...

Դավիթի արտասանած ամեն մի պարբերութիւնը
համեմված եր ամենաընտիր և չերբեմն շատ ինքնու-
րույն հայհոյանքներով:

Կինն ամենին ձայն չհանեց, նույնիսկ գլուխը չբարձ-
րացրեց կարի վրայից: Ամուսնու գորգոտոցն ու հայ-
հոյանքն այնքան սովորական բան ելին դարձել նրա
համար, վոր միանգամայն կորցրել ելին իրենց բոլոր
նշանակութիւնն ու ազդեցութիւնը, և վաղուց եր ար-
դեն, վոր Մային այլևս չեր պատասխանում, մի անգամ

առ միշտ համոզվելով, Վոր այդ վոչ միայն անագուտ,
այլ նուրբիսկ վտանգավոր է, Վորովհետև խոսքը խոսք
էր բերում, և Դավիթը վերջիվերջո խոսքից անցնում
էր «գործի»։ Կնոջ միակ պատասխանը լուսթյունն ու
անաարբերությունն էր լինում։ Շուներ հաջեր, թե Դա-
վիթը — այդ միևնույնն էր նրա համար։ Պատահում էր,
վոր Դավիթն ամբողջ ժամերով գոռում-գորգոռում, հայ-
հոյում էր ամենազգվելի ածականներով, բայց Մալին
գլուխը կախ մնում էր իր բանին, քարի պես լուռ ու
անտարբեր։

Ծանր, շատ ծանր էյին խեղճ կնոջ քաշած որերն
արբեցող ամուսնու ձեռքին։ Ինչ Մալին վոտ էր դեի
ամուսնու տուն, վոչ մի լավ որ չէր տեսել, միշտ ծեծ
ու հայհոյանք, միշտ հայհոյանք ու ծեծ։ Ծեծն ու հայհո-
յանքն էլի միայն չէին։ — այդ բանին այսպես թե
այնպես դեռ կարելի չէր գիմանալ, — բայց դոնե տան
և յերեխաների հոգսը քաշեր. այդ էլ չկար. ինչ վա-
տակում էր, իր փորը ածում։ Ուրեմն էլ ինչո՞ւ չէր.
ավելի լավ չէր լինի, վոր իսկի չլիներ. խեղճ կինը դոնե
հանգիստ իր բանին կկենար, դոնե գիշերները չէր
սպասի անուշոգով, թե ահա վորտեղ վոր է՝ պիտի դա
իր դահիճը արբած-տրաքած, յերեխաներին լեղաճաք
անի, ամբողջ թաղը հավաքի գլխին։ Տունը ինքն էր
պահում, յերեխաներին ինքն էր հաղցնում, կերակրում
իր ձեռքի աշխատանքով, ուրեմն էլ ինչացո՞ւ չէր աչդ
միշտ արբած մարդը, էլ ի՞նչ սրտով էր բղավում, հայ-
հոյում, ծեծում, ինչո՞ւ և ի՞նչ իրավունքով։

Մալին աշխատում էր, գիշեր-ցերեկ աշխատում, —
կար էր անում, լվացք էր անում, հաց էր թխում, թոկ
էր գզում, բարդաններ էր կարում, հինած էր հիծում,

ալարսիկ վաճառականների համար նուշ, ընկույզ, տխիլ
էր կոտորում. կարիքը ստիպել էր նրան վարժվելու
ամեն տեսակ աշխատանքի, և վոչ մի որ նրա ձեռքը
դադար չէր առնում։ Հարատև աշխատանքը, զրկանք-
ներն ու հոգսերը և ամուսնու պատճառած ֆիզիքա-
կան ու բարոյական տանջանքները հալումաշ էլին արել
խեղճին։ Նրա կյանքը դարձել էր մի տեսակ անաս-
նական, չէր իմանում ի՞նչ որ է լուսանում, ի՞նչ որ
մթնում. մի.բան էր միայն իմանում — յերեխաները
քաղցած են՝ պետք է աշխատել՝ յերեխաները տկլոր
են՝ պետք է աշխատել, տանտերը պահանջում է վարձը՝
պետք է աշխատել։

Ահա այս գիշեր էլ, շաբաթ գիշեր է, կերակրած է,
չերը ամեն աշխատանք դադար է առնում, նա դարձյալ
աշխատում է. կարում է ամբողջ որը՝ վաղ առավոտից
նստած, վորպեսզի վերջացնի, տանի տա տերեղը, մի
քանի կոպեկ վոդ ստանա գեթ վաղը մի քիչ հացառ-
նելու։ Առաջ այն էլ յերեխաները այսոր ամբողջ որը
սովից մեզատում էլին։ Փոքրն արդեն շատ մեզատալուց
հոգնել, քնել է, մեծն էլ, աղջիկը՝ չես իմանում ինչի
չե սպասում։ Նրա մատները փեռացել են, ասեղը հա-
ղիվ են բռնում. մեջքը, կորացել է, վոր շտկում է,
կարծում է, թե վորնաշարն ուզում է կոտրվել։

Յերկար, շատ յերկար գորգոռաց Դավիթը, հայհոյեց,
էլ մեռել ու կենդան չթողեց, հետո պառկեց թախտի
վրա, ձեռները դրեց գլխի տակ և սկսեց նայել առաս-
տաղի կաթիլների բաղմազան դուչներ ստացած, ճաք-
ճքած գերաններին։

Փոքրիկ, աղջիկը, վոր հոր քնից հենց այնպես էլ
մնացել էր դռան մոտ պալած, ուր դռան հեղքերից

փշող սառը քամին մրսեցնում էր նրա վտխո մարմինը, կամաց վերկացավ, կատվի քալերով գնաց բարձրացավ թախտը և նստեց մոր մոտ, մերկ սրունքները ծածկելով չթի դերիայի կարճ փեշերի տակ: Շուտով նրա աչքերի կոպերը ծանրացան, և նա նստած տեղի սկսեց նիրհել:

Մայրն ատամներով կտրեց կարի թելը, վորի ժամանակ աչքն ընկավ նիրհի մեջ գլուխը բարձր ու ցածր անող աղջկա վրա:

— Աղջի, քուհդ տանում ա, գնա քնի:

Աղջիկը բաց արեց շաղված աչքերը, մի բոպե ապուշ ապուշ նայեց մորը, հետո սուր-սուր յեղունգներով սկսեց քորել գլուխը և կամացուկ փնտրեց.

— Հաց եմ ուզում:

— Յես ել եմ ուզում, — արձագանք տվավ թախտի ծալրից փոքրիկը, վոր հոր գորգոսացի վրա զարթնել էր և, մինչև այժմ լուռ, մթելի տակից պլդած աչքերով նայում էր ճրագին:

— Եզուց, եզուց, բալա ջան, հմի քնեցեք, — ասաք մայրը:

Բայց փոքրիկը և նրանից սիրտ առած մեծը սկսեցին ավելի ու ավելի փնտրել:

— Սուս, շան լակոտներ, թե չե, հսա վերկացա, — հանկարծ գոռաց Դավիթը, արագորեն շուռ գալով պառկած տեղը և բռնեց քն ու ժգին զարկելով թախտին:

Փոքրիկն իսկույն սուս արավ և մթելը գլխին քաշեց: Աղջիկը նույնպես լռեց. չորեքս քնաց դեպի անկողինը, պառկելուց առաջ քորումոր յեկավ ամբողջ մարմնով, հետո մթելի ծալրը բարձրացրեց, մտավ տակը, գլուխը դրեց յեղորդ գլխի մոտ, կուշ յեկավ սրթսրթալով և համարյա թե նույն բոպեյին ել քննեց:

Քամին շվշվացնում էր դուրսը, պզզում էր բուխարու մեջ, ծեծում էր դուռ ու պատուհանը. իսկ ներսը լուռթյան մեջ լավում էր քնած յերեխաների շնչառութունը և յերեքնմ-յերեքնմ Դավիթի մրմռոցը: Այնինչ Մային, գլուխը միշտ կախ, կարում էր հն կարում, և սպիտակ քաթանը նրա հոգնած աչքերի առաջ յերեքնմ-յերեքնմ շերտավորվում էր կարմիր, կանաչ, դեղին զոլերով:

Պառկած տեղն ել հանգիստ չեր կարողանում մնալ Դավիթը, տենդով բռնված մարդու պես դես եր-շուռ գալիս, դեն էր շուռ գալիս, մոնչում էր, փոնչում, վոգելից խմիչքի ծարաֆն ավելի ու ավելի յեր նեղում նրան: Նրան թվում էր, թե այդ գիշեր չի լուսացնի. կամ կմեռնի, կամ կգժվի: Առհասարակ ամբողջ ուր հիվանդ էր զգում իրեն. գլուխը ծանր էր քարի պես, աչքերից ջուր էր գնում, ձեռները դողում էին, ծըկներին մեջ ինչ-վոր մղմիդ էր զգում, իսկ ստամոքսի մեջ կարծում էր թե մեղհներ են դժվոթում. չնայելով վոր վոշինչ չեր կերել, այնուամենայնիվ քաղց չեր զգում և ուտելու մասին չեր ել մտածում: Զգում էր միայն, վոր մի քանի բաժակ ողին բավական էր այդ հիվանդագին բոլոր յերեքնմները ձեռաց վանելու համար:

— Ո՛հ, լես ձեր... — մի ծանր բռնեցք լվեցնելով թախտի վրա՝ զորավոր հացհոյանք ուղղեց նա հայտնի չե ում հասցելին, նստեց, վտոները կախեց թախտից, խոնարհվեց և գլուխն առավ ձեռքերի մեջ. Գոնե քունը գար, վոր թերևս առժամանակ մոռանար այդ անտանելի պապակը: Վոգելից խմիչքի ծարավը չեր այնքան, վոր տանջում էր նրան, այլ ավելի յերեքնմ-յերեքնմ, վոր այնքան հրապուրիչ ու գալթակղիչ մտապատկերներ-
նար-Դոս-ժ

ներ եր ստեղծում ողու և գինու շուրջը՝ ընկերական շրջանում, դուդուկի և արկանի ձայների տակ, գինե-տան մեջ, վորի քացախած ողը նրա համար ավելի ախորժելի յեր, քան բուրավետ վարդն ու ծաղիկը:

Նա վերկացավ և սկսեց քայլել սենյակի յերկայնքով: Մտածում եր՝ ինչ աներ այդ սոսկալի դրուժչունից չե՞ր ու համար. մտածում եր կյանքի և մահվան առեղծվածի առջև կանգնած մարդու մտատանջանքով: Ամեն անգամ, վոր մոտենում եր սենյակի անկյանը, նրա աչքովը եր ընկնում ջրի կուլան: Սկզբում ուշադրութուն չեր դարձնում, հետո կանգ առավ կուլայի առաջ և յերկար ժամանակ չեր կարողանում հաղթահարել իր մեջ տարորինակ զգմանք, վոր, իբրև արեհ-ցող, մտածում եր դեպի շուրջ: Բայց վողելից խմիչքի ծարավը սպանում եր նրան, թուրք ցամաքել եր վոր-կորը խանձվել, պետք եր բերանը մի բանով թաց ա-նել: Յեղ Դավիթը կամա-ակամա խոնարհվեց դեպի ջրի կուլան:

Բայց այդ միջոցին հանկարծ մի միտք ծագեց նրա գլխում, և նրա դաժան դեմքը մի բոպե կարծես թե ուղածառացավ:

Նա արագորեն մոտեցավ պատի մեջ դռնված պահարանին, բաց արեց, հանեց ողու դատարկ շիշը, կուլայից մի դավաթի չափ շուր ածեց մեջը և սկսեց վողողել: Վողողեց, վողողեց ողու շիշը, հետո գլխին քաշեց և սկսեց ծծել: Ծծում եր աչքերը փակ և շրթունքները պինդ սեղմած շի պոնկին: Այդ միջոցին նրա դեմքը դարձանքի այնպիսի արտահայտութուն եր ստացել, վոր կարծես լուծողական եր ընդունում:

Կինն առաջին անգամ բարձրացրեց գլուխը, նայեց

նրան, յետևից մի չանչարավ և նորից շարունակեց կարը:

Դավիթը չտեսավ այդ չանչը, բայց նրան թվաց, թե կինն իր հասցելին ինչ-վոր փնթփնթաց քթի տակ:

— Հը, ինչ ես փնթփնթում, — կամաց դարձավ նա կնոջ կողմը, շիշը հեռացնելով շրթունքներից: Հրացայտ աչքերով յերկար ժամանակ լուռ ու անշարժ խեթում եր կնոջը, հետո ավելացրեց ծանր ու սպառնալից. — Չանդ խո քոր չի դալիս: Թե քոր ա դալիս, քորեմ...

Կինը ձայն ծալուտ չհանեց:

Դավիթը շիշը տեղը դրեց, պահարանի դուռը շրխկացնելով փակեց և գնաց նորից պառկեց թախտի վրա՝ չմոռանալով հայոհոյանքի մի նոր փունջ հրամցնելու կնոջը: Չուրը թեև մի քիչ ողու համ եր ստացել, բայց, իհարկե, այն չեր, ինչ վոր քթից ծուխ հանող, աչքերից արտասուք քամող ողին, վոր խմելուն պես բալասանի նման տարածվում եր մարդու յերակների մեջ, և այդ բանն եր, վոր ավելի ջղայնոտ եր դարձրել Դավիթին, ավելի ևս զրգոելով նրա վողելից խմիչքի պապակը: Նա սաստիկ ցանկանում եր, վոր կինը ձայն հաներ, բան ասեր, վորպեսզի իսկույն վեր թռչեր և մի լավ տրորեր նրան, սրտի բոլոր մաղձը նրա վրա թափելով: Բայց Մային ձկան պես լուռ, իր բանին եր:

Դուռը դրսից ծեծեցին:

Դավիթը գլուխը բարձրացրեց, նայեց դռան և նորից պառկեց: Այդ անշուշտ Ակորն եր — անգրանիկ վորդին՝ ութ տարեկան, վոր նոր եր վերադառնում խանութից: Չորրորդ ամիսն եր, վոր նրան աշակերտ եր ավել մի պղնձագործի՝ մի տարի անվարձ ծառայելու, մինչև վոր արհեստ սովորեր:

Վորովհետեւ դուռն իսկուհն բացող չեղավ, նորից ծեծեցին:

Դավիթը վեր թռավ, նստեց և դարձավ կնոջը կատաղած:

— Տո, խլացել ես, չես լմանում: Ես ել խո յեւ չեմ, վերկաց բաց արա, ելի: Այ չորանաս եդ ճրագի տակը, հ'ը, ընենց կաշնա եդ թախտից, վոր ել պուկ չգաս: Մի հարցնող ըլի, ոգուտդ ինչ ա, ե, եդ անտեր-մունդուիկ կարիցը: Նավթն ել մինչև լիս ելում ես:

Մային կարը մի կողմ դրեց, մեջքը հաղիվ շտկեց, վեր կացավ, իջավ թախտից և ամուսնու անհատնում հայտնաբերեց իր ուղեկցութեամբ գնաց դուռը բանալու:

Մտավ Ակորը գոգգլած հագուստով, մրից սևացած դեմքով, ձեռքերով և մինչև սրունքները մերկ վտանգ-բով: Յրաից սըրթսրթում եր ամբողջ մարմնով և ատամ-ները նկատելի կերպով զարնում եր իրար, բայց աչքերն իրենց տարրերնակ սպիտակուցներով սևացած դեմքի վրա փայլում ելին մանկական ինչ-վոր անհուն բերկրանքով:

— Մայիլո ջան, — մտնելուն պես բացականչեց նա, — ըսոր մեկն յեկավ, պզինձներ առավ, տարա տուն մի արասի փող բաշխեց: Ա՛յ:

Դավիթը փողի անունը լսելուն պես ծախ նման թռավ տեղից և մի վոստոնում հասավ դռան մոտ:

— Աբաս, արա...

Ու քաղցած գալլի պես վրա ընկավ լերեխային: Մայրը ընկավ վորդու և նրա մեջտեղ:

— Չտաս, չտաս, Ակոր ջան, հաց չունենք, հաց կա...

Խոսքը չվերջացավ կնոջ բերանում. Դավիթը լեր-

ժու ձեռքով բռնեց նրա վոսկրացած ուսերից և այնպիսի ուժով լետ շարտեց նրան, վոր նա փովեց գետնին մեջքի վրա:

— Ինձ տու, — բղավեց և այնպես պինդ հուպ տվեց վորդու բուռնցքը, վոր նա ցավից ճչաց և իսկույն փողը վայր գցեց ձեռքից:

Դավիթը փողը թուցրեց գետնից և խելագարի պես գուրա թռավ...

Յերբ Մային ուշքի յեկավ և աչքերը կամաց բաց արեց, կարծես չեքաղի մեջ տեսավ, վոր Ակորը պատին կպած՝ լաց ե լինում յերեխայական ուժգին հեծկտանքով, և ցուրտ քամին փչում ե բաց դռնից, բլրաց-նելով լամպի լույսը թախտի վրա: Մեծ գովարությամբ նստեց, յերկու ձեռքով բռնեց ծոծրակը, աչքերը փակեց ինչ-վոր սուր ցավից և մի յերկար ու ձիգ թառանչ քաշեց:

— Դուռը կողպել, Ակոր ջան, դուռը կողպել, ցուրտ ա. — հաղիվ կարողացավ արտասանել նա:

Հ Ո Պ Ո Պ

Չինագործ Ասատուրը, — հնամաշ արխալուզողի, կաշե գոտիով, արբեցողությունից ուռած-կարմրած դեմքով մոտ քառասուն տարեկան մի մարդ, վոր ամբողջ թաղում և բազարում հայտնի չեր Հոպոպ մականունով, — յերեկոյան իր հավաքնի չափ փոքրիկ խանութք փակելուց հետո տուն եր գնում։ Մի ձեռքին բռնած եր կես-թունդանոց մի գավ, վորի պատերը տարիների ընթացքում սեացել էին կարմիր դինուց, մյուս ձեռքին՝ կարմիր աղուխի մի կապոց, վորի մեջ կար մի քիչ «դոշ» (ձուկ), մի քիչ կանաչի, մի կապոց կարմիր բողկ և չերկու սպիտակ «շոթի» (վրացական չերկալն ու նեղ-հաց), վորոնց սուր ծայրերը չերկար աղանջներէ պես դուրս էին ցցված աղուխի կապի արանքներից։

Արևը նոր եր մայր մտել. ամառային անտանելի տոթ յեղանակը փոքր ինչ կոտրվել եր, բայց և այնպես անշարժ ողջ հագեցած եր արևից կիզված փողո՞ծանր հոտով։ Թաղի կանաչք չերկարատև որվա չաքքաշ աշխատանքից հետո խումբ-խումբ նստոտած էին իրենց դռների առջև՝ մերկ վոտներով, մերկ գետնին, գլխների փաթաթանների կապն արձակած կիսաբաց կրճքներին և զբաղված էին իրենց սովորական խոսք ու զրույցով, վորոնք բամբասանքներից դենը չէին անցնում։ Բոկոտն, գլխաբաց, կեղտոտ լեբխաները ճանճերի պես իրար խառնված՝ վազվզում էին փողոցներում աղանջ խլացնելու չափ ձիչ ու ծղրտոցով։

— Հոպոպ, — հանկարծ կանչեց չերեխաներից մեկը։
Հոպոպն ամենևին ուշադրություն չդարձրեց այդ կանչին, վորը, ինչպես չերևում եր, մի շատ սովորական բան եր դարձել նրա համար, և անտարբեր շարունակում եր իր ճանապարհը։ Գրտինքը ծորում եր նրա գտակի տակից աղանջների լեակում և պուտ-պուտ կաթում խունացած ուսերին։

— Հոպոպ... Հոպոպ..., — ծկլթաց չերկրորդը, չերկրորդը, չորրորդը... և վերջին ալդ հատ ու կհատ ծկլթոցները միախառնվեցին և դարձան ընդհանուր մի աղաղակ աչնքան սուր ու համառ, վոր լամենաբթացած ջղերն անգամ կարող էին գոգոել։

Հոպոպը չերկար չկարողացավ համբերել. առանց յետ նայելու և շարունակելով ճոնապարհը, սկսեց սարսափելի հայհոյանքներ թափել յետևից աղաղակող չերեխաների հասցեյին։

Յերեխաներն, ըստ չերեույթին, ալդ բանին էին սպասում, և նրանց աղաղակը դարձավ ավելի միահամուռ, ավելի սուր ու համառ, համեմված չերեխայական անհոգ քրքիջով և մեծերից լսած փոխադարձ հայհոյանքով։ Նրանցից մի քանիսն սկսեցին նույնիսկ քարեր շարտել Հոպոպի հետևից։

Սակայն Հոպոպը գնում եր իր համար, առանց նույնիսկ մտածելու, վսր պաշտպանվի, թեև տեսնում եր, թե ինչպես քարերը լետեից գալով՝ թռչում էին իրեն շուր ու աչն կողմից և գետին ընկնելով՝ փոշի էին քարձրացնում։ Նա միայն շարունակում եր իր հատընտիր հայհոյանքները։ Ըստ չերեույթին, ալդպես էլ կշարունակեր ճանապարհը մինչև տուն, յիթե քարերից մեկը չդիպչեր նրա վոտին։ Յերևի վոտը խիստ

ցավեց, վորովհետեւ հանկարծ կանգ առավ, մի ակնթարթում գինու գալին ու աղլուխի կապոցը դրեց գետնին. մի մեծ քար վերցրեց և արցունով լցված աչքերով պատրաստվեց շարտելու լերեխաների վրա: Բայց մինչ ալի՜ յերեխաները ծկլթացին, շուռ լեկան և ցան աւ ցիր լեղան շեղակի նեղ փողոցներում:

— Այ լեւ ձեր... (լերկար հայհոյանքներ): Թե մի կկանգնելիք, թե մի կկանգնելիք... Քարով եք ուզում կռվի, դե կռվենք, ելի, ուր եք փախչում, ձեր... (հայհոյանք): Փիե՛, անց կենալ չի ըլում, ելի. վրա յեն թափվում, կասես գեղի շներ ըլնա: Տո՛, ասա յես ձեզ բան եմ անում. թողեք, ելի, գնամ ինձ համար վեր ընկնեմ իմ տանը, լեւ ձեր... (հայհոյանք):

Նա քարը վալը գցեց, ցուցամատով սրբեց ճակատին վրա տված քրտինքը, մատը թափ տվեց, կռացավ և, շարունակելով հայհոյանքները, սկսեց ձեռքով տրորել վոտի ալյն տեղը, ուր դիպել եր քարը:

Հը՛, ուստա Ասատուր, եդ ի՛նչ ես ըտենց տաքացել — ասաց ալի բոպելին նրա մոտով անցնող մի ծանոթ մարդ, առանց կանգ առնելու:

Հոպոպը նայեց նրան, գալին ու կապոցը վերցրեց գետնից և, շարունակելով ճանապարհը նրա լեռնից, սկսեց զանգատվել:

— Տո, ըսենց ել բան կըլի. մի հետ չըլավ, վոր եդ շան լակոտները թողան արխալին գնամ իմ ճամբով: Հոպոպ հա՛ Հոպոպ: Տո, Հոպոպը... (հայհոյանք յերեխաների հասցելին), Հոպոպը ձեր թախն ա՛:

— Ե՛հ, երեխեք են, ելի, ուստա Ասատուր, ի՛նչ ես անգաջ դնում, — ասաց ծանոթը շտապ քայլելով նրա առջևից:

— Տո, ով ա անգաջ դնում, յես դրանց... (հայհոյանք): Տեսնում են թե չե, վոնցվոր գեղի շները վրա տան: Քարեր ել են գցում, քարեր:

Բայց ծանոթն ալլես չեր լսում նրան, նա ծովեց մյուս փողոցը և անցավ գնաց:

Իսկ Հոպոպը, բարձրաձայն շարունակելով հայհոյանքներով համեմված իր բանակռիվը բացակա յերեխաների հետ, մտավ իրենց փողոցը: Դռներին նստոտած կանաց խմբերի մոտով անցնելիս մի ջահել կին կանչեց նրա յետևից:

— Հոպոպ:

Ու իսկույն ծիծաղելով դեմքը ծածկեց մոտը նստած ընկերուհու մեջքի լետեր: Մյուս կանայք ուրախ հրհռացին, բացի մի պառավ կնոջից, վորը մեղմորեն հանդիմանեց բացականչողին:

Հոպոպը լեռ չնայեց, բայց, ի հարկե, առանց հարմարավոր հայհոյանքի չթողեց իր լետերից կանչող կնոջը և անցավ գնաց: Այդ հայհոյանքն ալյնքան անհամեստ եր, վոր պառավը նկատեց կանչողին:

Հը՛, եդ իր ուզում...

Իսկ մյուս կանայք, մանավանդ կանչողը, ամոթից ծածկեցին բերանները և, իրար կողքի բզելով, աշխատում էին զսպել ավելի սաստկացած հրհռոցը:

Այնուհետև մինչև տուն հասնելը Հոպոպի միևնույն հայհոյանքը զանազան վարկանքներով ուղղված եր միայն իր լետերից կանչող կնոջ հասցելին:

* * *

Ամբողջ թաղը Հոպոպ մականունով եր կնքել գինազործ Ասատուրին, ժողովրդական այն առածի

հիման վրա, վոր ասում ե, թե «Հոպոպն ինքը հոտած ե, կարծում ե, թե բուռն ե հոտած»: Յեւ իսկապես, շատ հոտած, այսինքն կովարար մարդ եր զինսագործ Ասատուրը: Պատճառը թերևս իրենք՝ թաղըցիներն եյին, վորովհետեւ, ինչպես ինքն ել շարունակ գանգատվում եր, վոչ մի ուր չեյին թողնում, վոր մարդը հանգիստ տուն գնա: Հոպոպն կատաղեցնելը մի կատարյալ գվարձություն եր նրանց համար: Նույնիսկ այն ժամանակ, յերբ նա տանը նստած սուվրին առաջին, գինու գավը կողքին, թուրքերեն բայաթի յերեբում իր ճաթած ձայնով, թաղի կանայք, վորոնց մի առանձին հաճուլք եյին պատճառում նրա անդուգական հայճոյանքները, դրդում եյին մի վորեւե չաբաճի շերեխայի, վոր գնա չարացնի Հոպոպն: Յերեխան իսկույն վաղ եր տալիս, գլուխը գգուշորեն ներս կոխում դռնից, կանչում «Հոպոպ» ու ծլկում արագավաղ նապաստակի պես: Յեւ այդ մի հատիկ բառը բավական եր լինում, վոր Հոպոպի քեֆը հարամ լիներ. նա իսկույն ընդհատում եր բայաթին, դուրս գալիս դուռը և ամբողջ թաղը հավաքում գլխին:

Վոչ վոքի հետ չեր հաշտվում Հոպոպը: Բաղարում թե թաղում վոչ մի հարեան չուներ, վորի հետ կոված և մի լավ ել ծեծ կերած չլիներ: Կնոջ հետ խո ամեն ուր սուրուղմիտցի մեջ եր: Ինքը կնոջն եր ծեծում, կինը՝ նրան. թակում եյին իրար այնքան ժամանակ, մինչև վոր կամ հոգնում եյին, կամ հարեանները միջամտում ըստանում նրանց իրարից: Վոչ վոքից չեր վախենում, բացի վոստիկանությունից, վոր շատ անգամ կոխել եր նրան մեծ-մեծ մկներով լի մութ նկուղը և մի քանի անգամ ել նույն իսկ պրիստավն իր սե-

փական ձեռքով արհնվիկ եր արել նրա քիթն ու պռունկը:

Հոպոպն արեցող եր, ճիշտ ե, բայց միայն դինի լեր խմում, այն ել միայն կարմիր և լավ դինի. արագ տեր սիրում և խմելուց հետո ել դեմքին ասպիսի արտահայտություն եր տալիս, վոր թվում եր, թե պիտի թափի: Կերակուրների մեջ ել խիստ խտրություն եր դնում. ջրալի կերակուրներ չեր սիրում, պասլա կերակուրներն ատելով ատում եր, մանավանդ լորին, նրա սովորական ուտելիքն եր՝ չեղալի դոշը, խավարը, խորովածը, թարմ կանաչին, կարմիր բողկը և սպիտակ հացը: Իսկ այդ համեմատաբար թանգ ուտելիքները գնելու համար փող միշտ ուներ, վորովհետեւ իր արհեստի մեջ լավ վարպետ եր և այնքան ճարպիկ, վոր կարողանում եր մի վորեւ գրողանոց ժանգոտ թուր, խանչալ կամ հրացան հարցուր տարվա հնության տեղ ծախել յեւրոպացի տուրիստների վրա շատ լավ գներով:

Գինու գավը, վոր տեսանք նրա ձեռքին, բանեցնում եր տասնհինգ տարուց ավելի. առավոտները դատարկ հետը տանում եր խանութը, չերեկները լիքը տուն բերում: Այնքան եր սիրում, վոր շաբաթ դիշերները, դատարկելուց հետո, մոմ եր վառում վրին: Բարաքես սրա մեջն տ, — ասում եր. — ինչ ես գավով գինի լեմ խմում, բանս լավ ա դնում: Մի անգամ նրա մեծ տղան, վեց տարեկան, վոտով դիպավ գավին. գավը դրովից և քիչ եր մնում թախտից ընկնեք կոտրվել: Հոպոպը վրա ընկավ յերեխին և սկսեց ծեծել նրան այնքան սաստիկ, վոր կապաներ, լեթե կինը չիլեր վորդուն կատաղած հոր ձեռքից: Բարեբախտա-

բար, դա՞մն արդեն դատարկված եր, թե չե՞ ծեծից նրան
եւ բաժին կհասնեն:

*
*
*

Կինը տանը չեր, վոր Հոպոպը տուն հասավ: Դուրսը
պատի տակ տղան տուն եր շինում առաջնորդից:
Բացի կարճ, կեղտոտ շապկից, ուրիշ բան չկար նրա
հագին:

Ո՞ւր ա մերդ, — հարցրեց հայրը:

Տղան վեր կացավ, աչքերը տնկեց հոր ձեռքի աղ-
լուխին և պատասխանեց.

— Բազրատանց տուն գնաց:

Հոպոպի աչքերը կրակ կտրվեցին:

Ելի՞... վա՛յ լես նրա... — հայհոյեց նա, շտապով
ներս մտավ, դա՞մն ու աղլուխի կապոցը դրեց թախտի
վրա և նորից դարձավ վորդուն: — Դնա ես սըհաթիս
կանչի: Դե, հը՛:

Տղան, վոր հոր յետևից ներս եր մտել և աչքը չեր
հեռացնում աղլուխից, հանկարծ շուռ լեկավ և դուրս
թռավ:

— Բազրատանց տուն... Լավ, շատ լավ, — սկսեց
բարձրաձայն խոսել ինքն իրեն Հոպոպը: — Դե հըմի
կգաս կտեսնենք, ելի... Յես քեզ Բազրատանց տուն
շանց կտամ... Հնչ գիտի հա, Ասատուրը մեռել ա, ելի,
եւ չկա, եւ գետնի չերեսին ման չի գալի, ելի, վոր նրա
կնկա հետ ուրիշներն են սիլի-բիլի անում... Հոպոպ
վոր դառանք, նամուսն եւ կորցրինք... Ա՛յ, գետինը
չի մանի՞ ես գդակը:

Յեվ նա գդակը պոկելով գլխից ուժգին թափով
խփեց գետին: Հետո շարունակելով հայհոյանքներով

համեմված սպառնալիքները կնոջ հասցեյին, գոտիկը
լետ արեց, հանեց արխալուղը, վտանամանները, հո-
տած գոլլապները, շալվարը և դուռն շեմքին կանգնե-
լով, սկսեց չիթի կարճ շապկի փեշերով հով անել քրտին-
քից ջուր կտրած չերեսին ու փորին:

Անհամբեր սպասում եր կնոջը, բայց մինչև վոր
կինը կգար, ջրած սրտով մոտեցավ գավին, գլխին
քաշեց, ծծեց ագահորեն և, ծարավը հագեցնելուց հե-
տո, գավը տեղը դրեց: Հետո, առանց աղլուխի կա-
պոցը բանալու, կտրեց շոթիներից մեկի սուր ու չոր
ծալը, բերանը գցեց և սկսեց ծամել:

Մոր լետից գնացած չերեսան ներս ընկավ գըն-
դակի նման:

— Ասեց գալիս եմ, — ասաց նա և այս անգամ աչ-
քերը տնկեց հոր բերանին:

— Հը՛մ, — մոնչաց Հոպոպը, — հացը ծամելով, և
ձեռքը նորից տարավ դեպի գավը:

Այսպիսով գավը մի քանի անգամ մոտեցել եր նրա
շրթունքին և պաղել թախտին, յերբ վերջապես դուռն
շեմքին չերևաց կինը — բավական սիրունատես ու գի-
րուկ, մաշված դեղին չուսները մերկ վտաններին և ծծի
մանուկը գրկին:

Ըհը՛ ես ել եկա, ինչ ես ուզում, — ասաց նա հա-
մարձակորեն, ըստ չերեռելի շատ լավ իմանալով,
վոր կրկնվելու չե ամենուրեք տեսարաններից մեկը:

— Ինչ եմ ուզում, — ասաց Հոպոպը, վոր հենց նոր
գավը նորից գլուխն եր քաշել. գավը դրեց թախտի
վրա, շապկի թևով սրբեց շրթունքը, մոտեցավ բռնեց
կնոջ ձեռքից, ներս քաշեց և սպառնական դիրք բռնեց
նրա առջև: — Վերտեղ իր:

— Բազրատանց տանը, — նույն համարձակությամբ պատասխանեց կինը:

— Ի՞նչ իր շինում ընտել:

— Ինչ պիտի շինեցի: Լվացք ունեն անելու, կանչել ին, վոր եղուց գնամ լվանամ:

— Լվացք... լվացք... Տո, լես քու... (հայհոյանք)... անաեւ-մուշուրիկ ես մնացել, քաղցած-տկլոր ես մնացել, վոր ուրիշները հըմար լվացք ես անում: Համ: Բա լես չկամ, բա իմ գլուխը շներն ու գեղերն են կերել: Համ: Տո, իմ կնիկն ընչի՞ տըտի ուրիշի լվացքն անի, հը: Տո, Բազրատն ում շունն ա, վոր իմ կնիկը գնա նրա հըմար լվացք անի, հը: Տո, Բազրատի պես հարուրին կառնեմ-կծախեմ, ու իմ կնիկը պտի գնա նրա հըմար լվացք անի: Ի՞նչ անենք, թե գողկին կաղարդ ունի ցցած: լես նրա... (հայհոյանք Բազրատի հասցեյին): Տո, ինչ լվացք, ինչ դես, ինչ դեն, ում ես ուզում խաբի. հաղիր ասես... Դես արի հլա, դեսը... (Հոստովը քարշ տվավ նրան դեպի ավելի ներս, ձայնը ցածրացրեց, գլուխն առաջ տարավ և փշշաց սեղմած աստամների միջից). հաղիր ասես գնացել իր նրա հետ շնութին անելու... Հը, սուտ ա... ելի կասես սուտ ա...

Կինը ձեռքը խից նրա ձեռքի միջից և չանչեց նրան:

— Ի՞, հողեմ գիժ գլուխդ, — ասաց նա արհամար-հանքով և դարձավ, վոր դուրս գնա:

Բայց մարդը չանթեց նրա թևից, թույլ չտվավ, վոր սեղից շարժվի:

— Կաց, — գոռաց նա, — ուր ես գնում, վոր գնում ես: Հենց գիտաս ձեռիցս կարծնես: Գիժը հըմի կտես-

նաս, թե վոնց գիժ եմ: Ընչկլի հողիդ չհանեմ, կթողամ: Բա լես մեռել եմ, վոր են շուն շան վորդու հետ ես շնութին անում: Հը, մեռել եմ... մեռել եմ... մեռել եմ...

Յեկ ամեն մի «մեռել եմ» խոսքի հետ բուռնցքի մի ծանր հարված էր իջեցնում կնոջ մարմնին, ուր վոր պատահեր — գլխին, ուսին, մեջքին... Կինը մի ձեռքով մանուկը գրկած՝ գլուխը կախել էր, վոր հարվածները չերեսին չդիպչեն, մյուս ձեռքով աշխատում էր բռնել մարդու ձեռքը, և յեթե չբռնեմ հաջողվում էր այդ, Հոստովն ավելի յեր կատաղում և հետագա հարվածներն ավելի անխնա ելին լինում:

— Տո, գիժ Հոստով, ինչ ես ուզում ինձնից, կանում եր կինը լաց լինելով:

Ծծի մանուկը ծվում էր նրա խոբարին, իսկ մյուս չերեխան մի կողմ քաշված՝ դիտում էր այդ շատ սովորական տեսարանը լուռ ու անտարբեր:

— Յես քեդ հլա փեռով պտի ծեծեմ, փեռով, — ասաց Հոստովը շնչասպառ և, թողնելով կնոջը, սկսեց խենթի պես դես դեն ընկնել սենյակում, վոր փայտ գտնի: Փայտ չգտնելով, նրա աչքով ընկան իր վոտնամանները: Ու վեր թուցրեց այդ վոտնամաններից մեկը, վորի կրնկին հաստ նալ էր խփած գոգավոր մեխերով:

Մինչ այդ՝ կինը ծծի մանուկը դրեց թախտի վրա, շուկեց իրեն և վեր թուցրեց գինու դավը:

— Աբա խփի, աբա խփի, տես ես գավի գլուխը վոտնեդ եմ ուտում, — կանչեց նա անվախ և սպառնադին:

— Վոյ լես քու..., — բղավեց Հոստովը և, վոտնամանը ձգելով ձեռքից, վրա վաղեց, վոր դավը խի:

Բայց կիներ, ժամանակ չտվալ նրան, վոր իրեն հասնի. վոտները հանեց չուստերից և դուրս փախալ վալը ձեռքին:

Մարդն ընկալ նրա յետևից:

Ու փողոցում, ուր թաղի կանաչք և չերեխաներն արդեն հավաքվել էին նրանց աղմուկի վրա՝ սովորական տեսարանը դիտելու, մարդ ու կին վազում էին — կինը առջևից գալը ձեռին, մարդը՝ յետևից, գլխաբաց, վոտաբոկիկ և ներքնաշապկով:

Փողոցում մի անասելի ժխոր եր բարձրացել. կանաչք հրհուռւմ էին, չերեխաները սուր ծկլթոցներով «Հոպոպ» էին աղաղակում և սուլում, իսկ թաղի մանրավաճառի խանութի առջև հասուն տղերքը ծիծաղելով բղավում էին՝ «Հասի հա, Հոպոպ, հասի հա»:

Այդ սարսափելի ժխորի մեջ Հոպոպը վազում եր հա վազում կնոջ յետևից, կարճ շապկի փեշը փրփռացնելով ողի մեջ և աչքը տնկած կնոջ ձեռքի վալին, վորի մեջ գինին լսկլսկում եր և թափվում բերանից:

Քանի գնում, աչքան փոքրանում եր տարածութունը մարդու և կնոջ միջև, վորովհետև գալը խանգարում եր կնոջն ավելի արագ վազելու: Վերջապես, մի քանի քաջ եր մնում, վոր մարդը հասներ կնոջը, չեր հանկարծ կինը, առանց կանգ առնելու, ձեռքը բարձրացրեց և գալը ուժգին թափով գետնովը տվեց: Գալը բղկաց և ալ վարդի պես բացվեց: Տակի հաստ մասը քրեղանի պես մնաց ընկած տեղը, իսկ բարակ պատերի թաց փշուրները թռան աչս ու աչն կողմ. կարմիր գինին ներկեց գետինը լերդացած արջան սև գուլնով և իսկույն ծծվեց արևակեղ գետնի մեջ:

Հոպոպը ցնցվեց և կանգ առալ հանկարծ: Նրան

թվաց, թե իրեն տվին գետնով: Աչքերը մթնեցին: Ել չիմանալով, թե ինչ և անում, արագորեն կռացալ, մի մեծ քար թոցրեց գետնից և ծալրահեղ կատաղի թափով շարտեց փախչող կնոջ յետևից:

Քարը շեշտակի գնաց դիպալ կնոջ մեջքին: Կինը սաստիկ ճչաց, իներցիայով առաջ վազեց մի քանի քաջ ել և փովեց գետնին յերեսի վրա:

Հրհուսցող փողոցը հանկարծ լռեց և քարացալ:

ՔԵ ԻՆՉ ՅԵՂԱՎ ՀԵՏՈՒ, ՀԵՐԲ ՇԱՔԱՐԱՄԱՆԻՑ
ՅԵՐԿՈՒ ԿՏՈՐ ՇԱՔԱՐ ՊԱԿԱՍԵՑ

Մի ընդարձակ ամայի բակում յետին կողմը կանգնած եր դրոգապան Յադորի հնորյա տնակը, բաղկացած ընդամենը մի մեծ սենյակից, վորի դուռը բացվում եր ուղղակի դեպի բակը: Տնակի մի կողքից կըլլած եր տախտակամած խոհանոցը, իսկ խոհանոցի կողքին մի ընդարձակ ծածկոց, վորի տակ Յագորը գիշերները կապում եր իր ծանրաշարժ դրոդի աժդահա ձին: Բակը փողոցից բաժանված եր տախտակեցանկապատով, վորի տակ մի անկյունում կիտված եր ձիու ամիսներով հավաքած աղբը: Մինչդեռ բակից ցած մասում մի ծեղ անգամ չեր կարելի դառնել—այնքան մաքուր եր, վորովհետև Յագորի կինը—Անանը, որը լուսաւնար թե չե՝ ամենից առաջ ձիու աղբն եր հավաքում և բակն ալլում:

Զարմանալի մաքրութիւնն եր տիրում նաև ներքը, սենյակում: Հնամաշ, տեղ-տեղ թիւերը դուրս թափված կապերով ցածրիկ թախտի վրա միշտ աված եր: Հողի հառակն անդադար ջրվելուց խոնավացել, պընդացել, դորը գուցն եր ստացել և այնքան մաքուր եր, վոր, ինչպես ասում են, լուղ թափելիք՝ կհավաքվեր: Թախտի, յերկու փոքրիկ պատուհանների, ծալքի և թարեքի սպիտակ միտկալի վարագույրները և չորս հատ հնածև աթոռների սպիտակ լերեսները փայլում էին ձուլնի մաքրությամբ: Մինչև անգամ պատի տակ

զրված, տակը ջրակալած և ամբողջապես ջուր լացող կարմիր խելադան ամեն անգամ ջրով լվացվելիս խնամ-ով ողողվում, մաքրվում եր: Ճանճ ասված բանը գնչուկներն չունենր այդ սենյակում, ուր ներքնատան մի տեսակ ծանր գովութ յուն եր տիրում: Հաճախ կարելի չեր տեսնել միայն մի վորեկ հոթիս, վոր դուրս գալով հայտնի չե վորտեղից՝ լույսից վախեցած վազում եր թախտի տակը մտնելու, կամ մի նամաճիճու, վոր տրխկալով ցած հր ընկնում առաստաղից մեջքի վրա և սպիտակ փորը վերև արած՝ չերկար ժամանակ վորտենրը բաղի-բաղի չեր անում, մինչև վոր աջողում եր շուռ գալ և, ծանր ու բարակ, կարծես խոր մտածմունքի մեջ, սկսում եր ուր-վոր գնալ:

Ամառվա սոթի լերեկո չեր: Ողն ափնքան անշարժ
 եր, վոր պատուհաններն վաչր թողած վարադուչներն
 ամենևին չեյին շարժվում: Անանը նստած եր հատա-
 կին մի չլի վրա և չերեխաչին վեր եր կացնում ուրո-
 րոցից: Նա դեռ ևս շատ ջանել կին եր, հաղիվ քսան
 տարեկան, չթի հնամաշ դերեխաչով և դլխին մաքուր,
 սպիտակ ալլուլա . փաթաթած: Կազմվածքն ափնքան
 նիհար եր, վոր պարզորոշ նկատվում եյին թիակների
 սուր ծալերը, վորոնք դուրս եյին ցցվել բարակ դե-
 րեխաչի տակից և մեջքի վրա, վերեկից ներքև, տաշտա-
 նըման մի փոս եյին դոյադրել: Մի տեսակ սարսափի
 արտահայտություն կար նրա տեղ-տեղ կարմրատա-
 կած, տեղ-տեղ կապտած և տեղ-տեղ ուռած դեմքի վրա,
 մանավանդ տարորինակ կերպով չաած-քարայած աչ-
 քերի մեջ, վորոնք կարծես ծալրահեղ ապուշ տարա-
 կուսանքով հարցնում եյին շարունակ ի՞նչու, ի՞նչու...»
 ու ողջ մի տեղից պատասխան չեյին ստանում:

Գիժ-Հոռոմսիմը շալը շարտեց թախտի վրա, վորի ժամանակ նրա արագաչարժ աչքերը հանկարծ մի վայրկյան կանգ առան պատուհանները վաչր թողած վարագույրները վրա:

— Աղջիկ, բա եդ քուսացած աչքերովդ տեսնում չե՞ս արեւ մեր ա մտել, — ասաց նա: — Ա՛յ, վոչ ունենամ քեզ պես հարսը, վե՛չ, չորանաս կալչես եդ տափից, վոնցոր չորացել կսկի ես:

Ու անեծքները շարունակելով գիժ-Հոռոմսիմը բարձրացավ թախտը, պատուհանների վարագույրները գցեց բաց փեղկերի գլխին, հետո ուղում եր իջնել, բաց մի բան մտաբերելով՝ արագ մոտեցավ թաւեքին, լետ քաշեց վարագույրը և սկսեց մեկ-մեկ համարել թիթեղյա մատուցարանի վրա թելի պարադաների կողքին գրված շաքարամանի միջի շաքարի կտորները: Առավոտյան տնից դուրս գնալիս շաքարամանի մեջ ճիշտ տասը կտոր շաքար եր թողել նա, բաց ալժմ, համարելուց հետո տեսավ յերկու կտոր պակաս ե: Ու ծախ նման ցած թռավ թախտից:

— Ա՛յ քեզ... ա՛յ, ա՛յ, ա՛յ...

Այս խոսքերով նախ յերկու ձեռքով պինդ խփեց հարսի գլխին, հետո ծայրահեղ կատաղությամբ ատամները սեղմած՝ սկսեց սուր-սուր յեղունգներով կմշտել նրա դեմքը, ձեռքերը, կողերը — ուր վոր պատահել, ընդ սմին, ամեն մի կմշտողի հետ յեղունգների մեջ բռնած կաշին վոլորում եր և ձիգ տալիս:

— Ը՛ր... ցավից մղկտաց Անանը և, յերկու ձեռքով ամուր գրկելով յերեսային, խոնարհվեց նրա վրա:

— Առանց ինձ չա՛յ ել ես խոում հա... Ա՛յ քեզ... տասը կտոր շաքարից ութն ես թողել, ութ կտոր դառ-

նաս դու... ա՛յ քեզ, ա՛յ, ա՛յ... շատ եժան ենք առնում, հա՛, վոր քոռ ու փուչ ես անում, քոռանաս ու փչա- նաս դու... ա՛յ քեզ, ա՛յ ա՛յ...

Ու սուր յեղունգները դանակի պես ակոսում ելին Անանի վտիտ մարմինը:

— Վըլ, վըլ... մղկտում եր Անանը ցավերից գալարվելով, ու նրա ձեռքերը մեքենայաբար ավելի ու ավելի ելին սեղմում յերեսային, և նա ավելի ու ավելի յեր խոնարհվում յերեսային վրա: Իսկ յերեսան սաստիկ ճշում եր նրա գրկին:

Գիժ-Հոռոմսիմի կատաղութունը գնալով սաստկանում եր: Յերկու ձեռքերի սուր յեղունգները կարծես անդոր ելին նրա բոլոր բարկութունը թափելու: Նրան կատաղեցնում եր առանձնապես այն հանգամանքը, վոր Անանը համարյա թե ձայն չեր հանում. կարծում վոր թե ուրեմն հարսը բոլորովին ցավ չի դրում, մինչ-դեռ սիրտը հովացնելու համար ուղում եր, վոր Անանը ճշար, աղաղակեք, լաց լինեք, ողնութուն կանչեք, ուստի աշխատում եր խփել կամ կմշտել նրա մարմնի տցնալիսի մի նրբազգաց տեղ, վոր հարսը ստիպված լինեք վերջապես բարձրաձայն արտահայտել իր ցավը: Բաց չե, Անանը համառորեն ձայնը փորն եր գցել և, նրա առջև խոնարհված, զսպած հառաչանքներ եր մի-այն արձակում, վոր գիժ-Հոռոմսիմը հազիվ թե լսում եր իր կատաղի ծղլթոցների և յերեսային լացի մեջ:

Տեսնելով, վոր խփելով և կմշտելով վոչինչ չի լինում, գիժ-Հոռոմսիմը պոկեց հարսի գլխից սպիտակ աղլուխը, բռնեց նրա ցանցառ մազերի յերկու հյուսիսից մեկի ծայրից և ձեռքի ուժգին թափով ձիգ տվեց հանկարծ:

— Ամառ...— չերկար ու սուր ճչաց Անանը և, սաստիկ ցավից աչքերը փակելով, չեա ընկավ մեջքի վրա։ Նրա թուլացած ձեռքերը բաց թողին յերեսային։ Յերեսան նրա գոգից գլորվեց ընկավ գետին և սկսեց ավելի ճչալ։

Հարսի սուր ճիչը, վերջապես, փոքր ինչ հովացրեց գիծ-Հոռոմսիսի սիրտը, նա թողեց հարսի մազերը, վերցրեց յերեսային և, շարունակելով անեծքներ թափել, հոգնած նստեց թախտի վրա ու սկսեց ձեռքերի մեջ որորել յերեսային, վոր սուս կացնի։ Նրա սլափիկ, հար աչքերը դեռ ևս պլպլում էին խեղադարի կատաղությամբ, քրտինքը վրա չեր տվել նեղ ճակատին։ Նա հեռւմ էր՝ չերկար տեղ վազած մարդու նման։

Իսկ Անանը, աչքերը փակ, ընկած էր հատակին մեջքի վրա և նվում էր միալար հազիվ լսելի ձայնով։

* *

Ամառվա յերկարատև, անտանելի տոթ որը նոր էր մթնել։ Պառավ հեղնաբը և նրա չերկու փոքրիկ թոռները—մեկը աղա, մյուսն աղջիկ—ծալապատիկ նստուած էին թախտի վրա և հալտնի չե՝ ճաշ թե ընթրիք էին ուտում, վորովհետև իրենք էլ չգիտեին վորն է իրենց ճաշը և վորն ընթրիքը։ Կապույտ սուտի-րի վրա պլպլում էր մի փոքրիկ լամպ, վոր չմաքրած ապակու միջից պղտոր լույս էր սփռում նրանց հոգնատանջ քրտնած չերեսներին։ Նրանց կերածը փռան սև հաց էր և կիսախակ մի ձմերուկ, վորի գույնը դեղ-վար էր վորոշել՝ սպիտակ էր, թե դեղին։ Լամպի լույսըն իր շուրջը հավաքել էր անագին թվով մանր մոխր-ներ, վորոնք պտույտ էին անում տաք ապակու շուր-

ջը, շատերն այրվում թափվում էին ներքև, շատերն էլ կաշում թաց ձմերկից։

Պառավ Հեղնաբը ցամաքած, կուչ յեկած մի կին էր՝ դեմքի անհամար խորշոմներով։ Հարատև չքավորութունն ու բախտի ծանր հարվածները ծռել էին նրա մեջքը և իրենց անջնջելի կնիքը դրոշմել նրա դեմքին և թախծալի աչքերի մեջ։ Թոռները—քույր ու չեղբայր—վոր էին և մնացել էին պառավ տատի խնամքի տակ։ Այդ չերկու փոքրիկ չերեսներն էին, վոր պառավ Հեղնաբին չեռանդ էին ներշնչում ապրելու և աշխատելու։ Բայց պառավ Հեղնաբը մի ավելի մեծ վիշտ ուներ. այդ չերկու վորերի մեծ քրոջ—Անանի վիճակն էր՝ իր կիսախեղադար սկեսոր և նրանից վոչ պակաս վայրագ ամուսնու ձեռքից։

Պառավի մշտական պարապմունքը լվացարարութունն էր և հաց թխելը։ Ծառ լվացք անելուց և թոնրի մեջ հաց կող տալուց նրա դեմքի և ձեռքերի կաշին չեռացրած ջրի և թոնրի կրակի մեջ մրկվել, չորացել, մազադաթ էր դարձել։ Լվացք անելիս փոքրիկ թոռներն ոգնում էին տատին. մեկը փայտն ու տաշեղները խտտած, մյուսը կաթսան ուսած և լվացքի թաքալը քարշ տալով առաջնորդում էին լվացքի ծանր կապոցը շալակած տատին դեպի գետափ։ Յեւ աչնուհետև, չերբ տատը կիզիչ արևի տակ թաքալի մոտ պաղած՝ ձմում էր լվացքը, նրանք ծակ տուչով ջուր էին մատակարարում մերթ կաթսայից թաքալին, մերթ գետից՝ կաթսային։ Իսկ յերբ պարապ էին մնում, աղջիկը դերխալի փեշերը շեք հավաքած, աղան վարտիկը մինչև աղդրերը վեր քաշած՝ մտնում էին

դետի վճիտ ջուրը և լպրծուն սալ քարերից ու խճից-
թումբեր կաղմում:

Այդ լերեկո ել, ամբողջ ուր կիզիլ արեւի տակ
գետափին անցկացնելուց և լվացքը, կաթսան ու թա-
բախը տիրոջ հանձնելուց հետո, նոր ելին վերա-
դարձել տուն և հոգնած ու քաղցած հաց ելին ուտում,
վոր շուտով քննն և տալիսը վաղ-վաղ դարձյալ
գործի գնան:

— Նանի, վոր ուտես կորիզն ինձ տու, — ասում եր-
թոռներից մեկը, ձմերկի կորիզները հավաքելով իր
առջև:

— Մուտ ա ասում, նանի ջան, ինձ տու, — ասում
եր մյուսը նույնպես կորիզները հավաքելով իր առջև:

— Հրեդ, դու քիչ ունես, — ասում եր առաջինը:

— Դու ալեկի շատ չունես, — առարկում եր լերե-
կորդը:

— Ո՛ւր ա, հ՛ը, ո՛ւր ա, շատ ըլի՝ քսանն, ելի:

— Դասանն ել կըլի, հըլա հարուրն ել:

— Հա, վոնց չե. հարուրը հրեդ քունը կըլի ու...

— Դե, քիչ բասերաս մտեք, գլուխս ցավում ա. —

բարկացավ տառն իրեն հատուկ բարեսրտությամբ: —
Յանի ի՞նչ եք տեսել եդ կորզի մեջ, վոր ամեն. հետ
իրար միս եք կրծում: Կեսը մեկիդ կտամ, կեսը՝ մե-
կիդ:

*
* *

Պառավ Հեղնարը կորիզը լերեկու թոռներին մեջ բա-
ժանելու վրա չեր, չեր հանկարծ ներս մտավ Անանը
յերեխան խտտին: Մտավ շտապով, հուսահատ, վճռա-
կան քայլերով:

— Նանի, Եսր իմ մեղքը վոնց ընկար, տարար
ինձ են դժոխքը զցեցիք, — բացականչեց նա լացակա-
կումած, չերելսան գրեթե զցելով թախտի վրա: —
Դժոխք եմ, չերլաթ եմ, վոր դիմանամ: Աստոծ ինձ ել
մարդ ա ստեղծել, թե շուն...

Նա նստեց թախտի վրա և, սրտի վիճուկը չկա-
րողանալով բռնել, սկսեց սաստիկ, ցնցողաբար հեկե-
կալ, դեմքը ձեռքերով ծածկած:

Նանն իր լերեկու պղտիկ թոռներով կորիզն ել մո-
ռացավ, ամեն բան ել Սկզբում, յեր Անանը ներս
մտավ աչքան անսովոր կերպով, պառավ Հեղնարը
խիստ վախեցավ, բայց չեր Անանի խոսքերից իմա-
ցավ բանը, մնաց նստած տեղը ցամաքած, լուռ վշտա-
հար:

— Ել ի՞նչ արեց, աղջիկ, — հարցրեց նա:

— Չնս դիտի՞ ինչ կանի, — արտասանեց Անանը
հեծկտանքի միջից: — Զանխս վրա ել տեղ չմնաց, վոր
սրենլիլ չածեց, ել գլխիս վրա մազ չմնաց, վոր չպո-
կեց, ել գլխումս դուզ չմնաց, ենքան թակեց... մինչե
յմբ... Մի հոգի ունեմ, դե եմ ա մի անդամ հանի,
պրծնեմ ելի... թե չե, ել հալ կամ, վոր դիմանամ...

— Այ, վոչ եր ըլել են ուր, սե ուր եր մթնել են
որն իմ գլխին, վոր դու մտար եդ քարուքանդ տունը —
հառաչեց Հեղնարը: — Դու սաբար ըլողի ջանը կրակ
ընկնի, վոնց վոր կրակ ա ընկել իմ ջանը: Ախր են
գրեթ սրտամեռն ի՞նչ ա ուզում քեզանից, վոր ըտենց
կրծում ա միսդ, շունը կրծի նրա միսը:

— Ի՞նչ ա ուզում, — դառնությամբ արտասանեց Ա-
նանը, գլխի աղվուխի ծալքով սրբելով աչքերը: — Են
ա ուզում, վոր ասում ա՝ մի ուտի, մի խմի, մի հագնի,

մի մաշի, հենց իմանաս մանանա ա թափվում ինձ հըմա յերկնքից:

— Ըսոր ելի գժվից:

— Գժվեց թե ընենց... Առավոտը վեր կացավ, կուրավ գնաց մեռելի թաղման: Չունքի ինքը չեր խմելու, չթողեց վոր սամավար գցեմ: Յագորն ել խո առավոտը լիսանում ա թե չե, դրոգը լծում գնում ա, առանց չալ խմելու: Դե իմ գլխիսը ջնանդամը, չալի հըմար սիրտս շատ ել չի գնում, ես երեխեն եր լաց ըլում, սոված եր: Չուտեղուց ծիծա չորացել, կպել ա դոշիս: Գնացել հարևանից մի չալնիկ ջուր եմ բերել, ցերկու կտոր շաքար եմ գցել, հաց բրթել, ուսեցեցել, վոր անջախ ձենը կտրել ա: Սաղ որը կորած եր: Իրիկնապահին քելեխը զահրումար արած, հարված տրաքված տուն ցեկավ ու եկած-չեկած՝ հըլա մի լավ անըժբակոխ արավ, յեննա վրա ընկավ թարեքին: Տեսավ ցերկու կտոր շաքար պակաս ա, խո գիտաս, շաքարն ել ու ամեն բան ել համբրած ունի տանը, վոնց թե, ասում ա, ցերկու կտոր շաքար ես բանացրել առանց ինձ, վոնց վոր մի կատրած շուն՝ վրա պըծավ ու ջանիս վրա մի սաղ տեղ չթողաց—խփեց, գողգողեց, ծակծկեց... Ջանս վոր բաց անեմ, չես կաբա մտիկ անի, կասես կեծացրած շամփուրներով դաղդղել են...

Փղձուկը նորից բռնեց Անանին, բայց նա կարողացավ զսպել իրեն:

— Սրանից չետը, վոր սպանես ել, նանի, յես ել լինտեղ գնացողը չեմ,—ավելացրեց դողդող, բայց վճռական ձայնով.—կզնամ Գուգը կընկնեմ, կխեղդվեմ, հոգիս աստանի փալ կանեմ ու ընտեղ չեմ գնա: Հերիք ա, հոգիս հրես եկել դեմ ա առել բլիս: Իմ մատաղ որերը

սե ու մութ ա արել: Մի որ ուրախութիւն չեմ տեսել Սաղ իրեք տարի, վոնց վոր շամփրի վրա դնես խրովես, ընենց խրովել ա ինձ, ինքը ջոկ, տղեն՝ ջոկ: Ինքը ծեծել ջարդել, մսերս գողգող ա, հերիք չի, տղեն ել հարբած, տրաքված յեկել ա պակասը թամայցրել: Ընչի, ինչ եմ արել: Մի անլեզու հայվանի պես ընկած եմ ինձ հըմար. տալիս են ուտում եմ, չեն տուրկած եմ ինձ հըմար. տալիս են ուտում եմ, չեն տուրկած եմ ինձ հըմար: Սաղ որը հոգիս դուրս ա գալի Գուգ ջուր կրելով, ձիու թրիքը հավաքելով, բակն ավելելով, տունը տեղավորելով, նրանց կարկառանքն անելով, ել ինչ են ուզում: Շունը, վոր շուն ա, շանն ել են չարչարանքը չեն տա, ընչոր ինձ. բա մի շան դադար ել չկամ: Հրես ես ըրեխի հըմար հոգի յեն տալիս, բա սրա հըմար ել ա խնայեն, ե, ինձ: Վճռ, աստոծ ջան,—բացականչեց Անանը, արտասովալից աչքերը գցելով առաստաղին—ինչ կըլի, հոգիս առնես պըծնեմ...

Նրա ձայնը բոլորովին դողդողաց և հանկարծ կտրվեց, գլուխն ընկավ տախտակի պես հարթ կըծքի վրա և ուժգին հեկեկանքը նորից սկսեց ցնցել նրա վոսկրացած ուսերն ու մեջքը:

Փոքրիկ քուլըն ու լեղբայրը սուս արած նայում ու լսում էին նրան մանկական լուրջ հեռաքրքրությամբ. մանուկը չոչ անելով մոտեցել էր սուփրին, վերցրել ձմերուկի մի կլեպ և աշխատում էր կըծել իր նոր գուլիս ցեկած պստիկ ատամներով: Իսկ պառավ Հեղնարը մնացել էր տեղնուտեղը ցամաքած, չիմանալով ինչ ասի, վոր գոնե մի քիչ մխլթարած լինի սկեսոր և մարդու ձեռին ալրված, դալված Թոռանը: Վշտից և կարեկցութունից նրա պառավ գլուխն որոր-

Վում եր սաստիկ և բարի աչքերը լցվել էին արտասուքով:

— Աղջի, ըտենց վոր խոսում ես, սաղ ջանս կրակ ա ընկնում ատի, — ասաց նա լացալիւմած: — Սոււմ ես թե ել չես գնա ընտեղ, չեննա դբանով կպրծնես ես կապելու գծերի ձեռիցը:

— Չեմ պրծնի, ավելի լավ, — պատասխանեց Անանը, շարունակելով հեծկտալ: — Սրանից ավելի ի՞նչ պտի անես: Սպանես, թող սպանես: Ջանս ել ա կը դնջանա: Ել խո ամեն ոք դադողորիկ չեն ածի: Դիշերները չեմ կարում քնի մղկտոցից, — ավելացրեց նա և արտասուքը նորից սկսեց գլգլալով թափվել նրա աչքերից:

Պառավ Հեղնարն ալլես չկարողացավ դիմանալ: Նրա գլուխը դադարեց որորվելուց, հանգած աչքերը վառվեցին հուսահատական վճռականության կրակով, և պառավ մարմինն սկսեց դողդղալ ներքին բուռն դայրույթից:

— Լավ, մնա: Ել չգնաս ես կապելու գծերի տուն, — քացականչեց նա: — Յես նրանց աղջիկ չեմ տվել, վոր համ քոծի պես բանեցնեն, համ ել տակները դենն, ջարդեն: Մումի պես հալել մաշել են, հարլի ու մաշլի նրանց ջանը: Անտեր չես, չես հըլա չեմ մեռել: Կաց, ել չգնաս: Հալբաթ մի կտոր հաց ել քեզ հըմար կճարենք՝ վոր...:

Խոսքը չվերջացավ պառավի բերանում. գծված գոմշի պես ներս ընկավ մի ահագին մարդ, աչնքան ահագին, վոր ներս ընկնելուն պես կասես լցրեց իրենում ալդ փոքրիկ խրճիթը: Անանի մարդն եր, դրոշապան Յագորը, իր դրոշի պես կապիտ ու անտաշ իր

հսկա ձիու պես խոշոր ու ջլապինդ: Գլխին դդակ չուներ, արևառ յերեսն աչնքան թավամաղ եր, վոր մի-րուքն ու բեխերը կասես խառնվել էին իրար. կուրծքը քաց եր, կապույտ արխալուղով և աչնքան լայն շալվարով, վոր յեթե տոտերը հաներ անկրունկ յերկարաճիտ լափշիների միջից, կկարծեիր, թե կանացի շրջապղծատ ունի հագին: Կատաղութունից փայլում էին նրա ահագին աչքերը թավամաղ, սև հոնքերի տակ, մեծ քթի պնչերը փոնչում էին հոգնած ձիու ռնգների պես լայնացած:

Կինը նրան տեսնելուն պես վայրկենաբար դադարեց լալուց, վեր թռավ տեղից և վազեց կալավ պատին, մեռելի պես գունատված:

— Յես քու... — գորգոռաց մի սարսափելի հաչոցանք, և Յագորը սպառնադին մի քանի քալլ արավ դեպի նա:

Պառավ Հեղնարը վեր թռավ տեղից և ուղեց կարել նրա ճանապարհը, բայց նա ձեռքի մի թեթե շարժումով նետեց նրան նորից դեպի թախտը և իր հսկա հասակով գնաց կանգնեց վախից տերևի պես թփրտացող կնոջ առջև:

— Վհւշ, չխփես, Յագոր ջան... հողուտ մեռնեմ չխփես, ջանս ցավում ա, — աղաչեց Անանը գլուխը յերկարացրած և յերկու ձեռքով պինդ գրկած իր վռակ-րացաց ուսերը:

— Զափեմ, չխփեմ, — վորոտաց Յագորը կատաղի աչքերը փայլեցնելով նրա վրա: — Բա ի՞նչ անեմ: Աչքերդ պաշեմ, վոր ես պառավը քնած՝ թագուն վեք ես կացել, եկել, տունն անտեր թողել: Փախել ես, հա, տանից: Զառը-չհանդամը, թե փախել ես, — շատ ել

դարդ չեմ անի քեզ հրմար, ես երեխի՞ն ուր ես բերելի:
Հը՞: Ոտ չեմ ուզում ես ահաթին ճիւղ ճվիցդ հանեմ,
ճիւղի պես ճխլեմ վոտիս տակը: Հը՞: Ինձ չես ճնան-
չո՞ւմ: Ըրը՛, չես քու...

Յեւ մի ահագին բռունցք, կարծես լերկաթից ձուլ-
ված, ծանր ու դանդաղ, հորիզոնական ձեռով դնաց ու
յեկավ ղիպավ կնոջ կողքին:

Անանը մինչև անգամ չճչաց, այլ միայն հանկարծ
բերանը բաց արեց, ներս ծծեց ողը մի տարորինակ
հեքով, ափսպես, ինչպես ջրից հանած ձուկը, հետո
որորվեց և կամաց, փալառի պես, վալը ընկավ գետին:

Ա՛, քու սիրտը չմեռնի, եդ լ՛նչ արիր, — ճչաց
Հեղնարը սարսամբած և վաղեց ոգնության:

Յագորը մի րոպե թափամաղ հոնքերի տակից նա-
լեց իր վոտքերի առջև թափալած կնոջ չռած աչքե-
րին, հետո շարունակելով հայհոյանքները, մոտեցավ
յերեխային, վորը շարունակում էր կրծել ձմերկի
կլեպը, վերցրեց և առանց շտապելու դուրս դնաց:

Պառավ նանը խոնարհվեց, Անանի վրա և սար-
սափից քարացավ:

Անանն ընկած էր գետնին՝ վորկորը տարորինակ
կերպով վեր ցցած. չռած աչքերը նայում էին առաս-
տաղին աղակու բռնի փալլով, բաց բերնից արյուն
եր հոսում, հեքը կարծես քարացել էր ափստեղ:

Կնոջն սպանելու համար մեղադրվող դրոգապան
Յագորը նախնական քնության ժամանակ դատական
քննիչի հարցումներին պատասխանելով ասաց.

— Մի մուշտի տվի, ելի, ուրիշ բան խո չեմ արել:

ՍԵՎ ՓՈՂԵՐԻ ՏՈԿՈՍԸ

Նոր եր մթնել, վոր պառավ Մարանը պատրաստվեց
քնելու, թեև դիտեր, վոր մինչև կես-գիշեր շուռ ու
մուռ պիտի գար անկողնում լվաներից և պառավական
անքնությունից: Դեռ րավական լույս էր, վոր գցել
եր տեղաշորը: Միշտ այդպես էր անում, վոր գիշերվա
մթան մեջ նեղություն չտան իրեն: Նավթ չուներ,
վոր վառեր:

Պառկելուց առաջ մոտեցավ խրճիթի պուճախին,
ձեռքով շոշափեց և տեսավ, վոր հավերը նստած են
թառին, թեև շատ լավ դիտեր, վոր նրանք ամբողջ
որը հարևան հավերի և աքլորների հետ ամբողջ թաղը
տակնուվրա անելուց հետո լերեկոյան, սովորական
ժամին, լեկել թառել էին իրենց տեղը: Յերբեք չեր
կարող հանգիստ տեղաշոր մտնել, մինչև վոր չստու-
գեր հավերի ներկայությունը, վորովհետև նրա ապ-
րուստի համարյա միակ աղբյուրն ու հույսը այդ լերեկու
հատիկ հալը էր, վորոնց սիրում և խնամում էր իր
աչքի լույսի պես: Հավերը ձու ելին ածում, պառավ
Մարանն ալդ ձևերը տանում էր թաղի մանրավաճառի
մոտ և փոխում հացի կամ կուտի հետ: Այդպիսով
հավերը համ իրենց ելին պահում, համ պառավ Մա-
րանին:

Հավերը նրա ձեռքի շոշափումից շարժվեցին և
կրկոց արձակեցին: Այնուհետև պառավը կատարեց
ի՞նչ սովորական աղթքը. լերեսն անկանոն կերպով

խաչակնքելով չերեք անգամ ծուներ դրեց խրճիթի խորդուբորդ հատակի վրա, ինչ-վոր մրմռալով քթի տակ, հետո հանվեց և պառկեց: Խոնավ անկողինը մի անախորժ սարսուռ աղղեց նրա ցամաքած մարմինը. նա կռվ չեկավ և վերմակը քաշեց գլխին: Ու մտած-մտենքները՝ տխուր ու անմխիթարական, նորից պաշարեցին նրան:

Մենակ, մեն-մենակ եր ապրում պառավ Մարանը ալգ կիսախարխուլ խրճիթում, վոր մարդուց մնացած միակ հարստութունն եր: Վաղուց, շատ վաղուց եր մեռել մարդը, վոր մի հարեցող խարաղ եր: Մեռել եր շատ հիմար կերպով. մի անգամ գիշերով կոնծած, բալաթի լերգելով տուն, գալիս ընկել եր փողոցում գլխի ծածկը վրած արտաքնոցի հորը և մինչև հանելը խնդրամահ լեղել գաղերից: Չնայելով, վոր կինը շատ քիչ լավ որ եր տեսել նրա ձեռքին, բայց և այնպես չերկար ժամանակ սուգ եր անում նրա համար և այժմ ել առանց խոր հոգոց հանելու չեր կարողանում հիշել նրան. ախր ինչ ել վոր լիներ, ելի ալն ժամանակ մի կենդանի շունչ կար մոտը, թեև ծեծ ու հայհոյանքով, — բայց պահող-պահանող ուներ:

Ճիշտ ե, այժմ ուներ մի վորդի, բայց նա ել փուչ փչանալու մեկն եր, գող ու ջերգիր, վոր որերով ուշաբաթներով տան չերես չեր տեսնում, մորը չեր նայում, այնպես վոր չեղած չեղած մեկ եր:

Վորդու փչությունը թունավորել եր պառավ Մարանի առանց ալն ել թշվառ կլանքը: Քանի-քանի անգամ արցունքն աչքերին փորձ եր արել խրատելու Արտեմին, վոր հեռանա վատ ճանապարհից, մի գործի կաշի՞ պսակվի, որինավոր տուն ու տեղ դնի, որինակ եր

չերում հարևան Ոսանի տղա թարախ ման ածող ծա-կանին, վոր նրա հասակակիցն եր և կարգին ընտանիք եր պահում, բայց հենց առաջին խոսքի վրա Արտեմն այնպես չոել եր նրա վրա իր ահարկու աչքերը, այնպես բղավել նրա վրա, վոր խեղճ պառավը իսկույն ձայնը փորն եր դցել:

«Ա՛խ, վորդի, վորդի... հառաչեց պառավ Մարանը և շուտ չեկավ մյուս կողքի վրա: — Ես հավերն ել վոր չունենամ, լարաբ ինչ կլնի իմ չարեն»:

Որամեջ կամ յերկու որը մի անգամ վերցնում եր հավերի ածած ձուռն և գնում մանրավաճռի մոտ, վորը զանազան մանրուքի և մրգեղենի հետ հաց ել եր ծախում, ողտվելով հանգամանքից, վոր թաղում հաց-թուխ չկար:

— Բաղդո ջան, երկու ձվի հաց տա՛ս, ասում եր նա խնդրական չեղանակով:

Մանրավաճառը ձվերը մեկ-մեկ շարժում եր ականջի մոտ:

— Ես մեկը լակ ա, Մարան նանի, — ասում եր նա կատակով:

— Վճւլ չե, Բաղդո ջան, ըսոր են ասել: Յես ըսկի լակ ձու կունենամ:

— Մարան նանի, ինչ կանես, վոր հավերիդ ձվա-մանը չորանա, — շարունակում եր կատակ անել մանրավաճառը, մի ֆունտ հաց կշռելով:

— Վճւլ, մի ասի, Բաղդո ջան: Աստոծ վոչ անի, ել իմ պահողն թվ կըլի:

— Բա տղեր:

— Տղիս չերեսը սևանա, ըսկի տեսնում ե՞մ վոր: Սակայն, ի հարկե, տարին տասներկու ամիս չեր-

կու հալի ձվով ապրել չեր կարելի։ Աշխարհը չեր չորացել։ Կալին բարի հարեաններ, վորոնք չերբեմն-չերբեմն չիլին խնայում իրենց առջ կերակրից նրան ել բաժին հանելու կամ ուրիշ բանով ոգնելու։ Ինքն ել, վորքան ներում ելին ուժերը, բուրդ եր մանում, առաւոտից մինչև յերեկո ածխավաճառի խանութում նստած ածուխի մրոտ, ծակծակ առապրակ եր կարկատում։

Հալերից մեկը շարժվեց և քնաթաթախ մի խուլ կրկնոց արձակեց։

— Զա՛ն, ջա՛ն, մատաղ ջա՛ն, — արտասանեց պառավ Մարանը և հորանջեց։

* * *

Կես դիշերից բավական անցել եր։

Յերկար տանջվելուց հետո Մարանը նոր եր խոր քնի մեջ ընկել, չերբ հանկարծ ինչ-վոր դրնդդրնդոց արթնացրեց նրան։ Վախեցած բարձրացրեց գլուխը և նայեց մթուժյան մեջ։

Դուռը ծեծում ելին, ըստ յերևույթին, բռուցնքով ու վոտով և ախպես պինդ, վոր դռան հետ խրճիթն ել ամբողջ շարժվում եր տեղից։

— Ո՛վ ա, — կանչեց պառավը լեղապատառ։

— Զահրումար ու չոռ ա, բաց արա, ելի, — լսվեց տղամարդու մի հուժկու ձայն, և խրճիթը նորից դրնդաց դռանն իջեցրած վտտի մի կատաղի հարվածից։

— Աբտեմ... Ա՛յ ըու սիրտը չմեռնի, լեղիս ճաքեց, — ասաց պառավը, վեր կացավ, մթուժյան մեջ խարխալելով մոտեցավ դռանը և, հազիվ գտնելով սողնակը, բաց արավ։

Դարնանային պարզ գիշեր եր։ Դռան առջև կանգնած եր մի պարթև յերիտասարդ գդակը ձեռին։

— Եսքան թրխթրխկացնում եմ, չես խմանո՞ւմ, — գոռաց նա մոր վրա։

— Բնով ի անցել, Արտեմ ջան, — խեղճ-խեղճ պատասխանեց մայրը։

— Ա՛յ, ընենց քնով անցնես, վոր ել վեր չկենաս, — ասաց Արտեմը և լայն շեք տալով, ներս ժըտավ — Ճրագ վառի, — հրամայեց նա։

— Նավթ չունենք, Արտեմ ջան։

— Բա մթնումն ես նստում։

— Բա ի՞նչ։

— Գիժ ա անտեր-մոռնդուկը՞։ Տո, յերկու գրոշի նավթն ի՞նչ ա, վոր չես պոնում։

— Երկու գրոշի տվողն ել դու յես, վոր չես տալի, վո՞րդիտան առնեմ, — վրա բերեց պառավը մի քիչ վեր-գովված։

— Հավերդ սատկել ե՞ն, ել ձու չեն ածո՞ւմ։

Պառավը հանկարծ վառվեց։

— Յեքա տղեդ ըստեղ սարի պես կանգնած, անխոս թռչունքին ես ասում, — կանչեց նա զարյադին։ Մերդ եմ, հալից-ջանից ընկած, տարի ա անց կենում, չերեսիս մտիկ չես տալի, ելի մենձ սրտովը դո՞ւ չես։ Ամոթ ելա քաշի, ե։ Հավերս ինձ հաց են տալի, դո՞ւ ինչ ես տալի։ Վոր հըլա սառկացնում ել ես։

— Դե, շատ մի ճղճղա, թե չե, հը՛, — սպառնաց Արտեմը և մոտեցավ նրան։

Վորդին հասակով բարձր եր մորից գրեթե կրկնակի։ Պառավն իր գլխի վերև տեսավ մթուժյան մեջ փալլող փերկու ահարկու աչքեր և ողի մեջ քարացած

մի բռունցք: Միենուկն ժամանակ նրա քթովը դիպավ գինու ծանր հոտ:

— Դե, բնչ անեմ, Արտեմ ջան, — ասաց նա նորից խեղճացած: — Սիրտս մղկտաց, վոր...

— Սասդ, — գոռաց նորից Արտեմը: — Գնա տեղաշորս գցի:

Պառավը սուս ու փուս շտապեց նրա հրամանը կատարելու: Մթության մեջ խարխափելով և տնքտնքալով մի կերպ գցեց Արտեմի անկողինը:

Արտեմը ձեռաց հանվեց և պառկեց: Պառկելուն պես սկսեց խռմփացնել:

— Եհ, լես ել կտսեմ վորդի ունեմ ու ասլուռն եմ, ելի, աշխարքի լերեսին: Վայ իմ որին, վայ, — հառաչեց Մարանը և նորից մտավ անկողին:

Ծեղը հեռու չեր: Փոքրիկ պատուհանի մուր ասպակիներն սկսեցին վորոշակի լերկալ, խրճիթն սկսեց քիչ-քիչ լուսավորվել:

Հավերը շարժվեցին թառի վրա, մեկը մյուսի յետևից բարձրացան վոտները վրա, թափահարեցին թեվերը, սկսեցին կտուցներով քորել թեկերի և կրծքի տակ, հետո վզներն յերկարացրին դեպի ներքև, նստեցին դեռ ու դեն, ցնցելով մսեղ կարմիր կատարները, և հանկարծ ահագին կրկնոցով ցած թռան, որի մեջ ցանելով իրենց թափվող փետուրները:

Պառավը, վոր լուսադեմին նորից քնով եր անցել, աչքերը բաց արեց, տնքտնքալով վեր կացավ և հազավ իր սև լաթերը:

Հավերը մոտեցան նրան և սկսեցին ավելի բարձր կրկնալ:

— Հա, հա, ձեր աչքն ել կարեմ, ես ա տալիս

եմ, — փրնթփնթաց պառավը և ուզում եր մտենալ կուտի տոպրակին, բայց հանկարծ կողմնակի մի հալացք ձգելով քնած վորդու վրա, տեսավ վերմակը մի կողմ ե ընկել և նրա մազոտ կուրծքը բաց ե մնացել: Մոտեցավ և զգուշորեն վերմակի ծալը քաշեց նրա կրծքին:

Չնայելով հավերի բարձրաձայն կրկնոցին, Արտեմը խոր քնած եր:

Մի քանի րոպեից հետո հավերը, կուտն արդեն կերած, ջուր խմած, ուզում ելին դուրս գնալ: Պառավը մեկ-մեկ տապ-տապ արեց, ձկնացրեց և վերցրեց տեսնելու՝ ձու ունեն թե վոչ: Անուհետև դուռը բաց արեց և դուրս թողեց նրանց:

* * *

Որն արդեն ճաշ եր դառել, վոր Արտեմը վարթեց: Անկողնի մեջ նստած, նա դեռ ճմլկոտած, ճրթճրթացներով թիկունքի և մեջքի վոսկորները, մատների խաղերը կտարատեց, հետո վոտները կախեց թախտից և սկսեց ծանր ու բարակ հազնվել, անդադար հորանջելով:

— Չայ չունեն՞ք, — հարցրեց մորը, վորը դան շեմքին նստած, ինչ-վոր լաթ եր կարկատում:

— Հա, վոնց չե, — հեգնեց պառավը, — հրեդ «ամալարը քըլթթլթում ա, չալ-շաքար ել, վոր ղրկել եյիր, հրեն փթում ա թարեքումը:

Արտեմը ծիծաղեց:

— Բա վոր ըտենց ա, նանի, լես ես ա գնում եմ մի գրվանքա չայ առնեմ, մի գլուխ ել շաքար, թե գործի ել չունես, մի բեռ ել գործի:

— Տնազը քու գլխին գցի, քու, — պատասխանեց պառավը: — Առավոտը հրեն Մարգարանքին կանչել, վոր մի թաս չալ խմեմ: Վոր ամոթ չես քաշում, ի՞նչ ասեմ:

Արտեմն հոնքերը կիտեց, վեր կացավ, նախ մի, հետո մյուս վոտը դրեց թախտի վրա, խնամքով դարսեց յերկարաճիտ չուստերի ծալերը, հետո վերցրեց խելադան և սկսեց չերեսը լվանալ ուղղակի հատակի վրա, վոտներն իրարելց հեռու դրած: Յերեսը գրպանի աղլուխով սրբելուց հետո, գրպանից հանեց մի կոտրած սանր, սանրեց մագերը, առանձին խնամքով վոլորեց ճակատի վրա թողած յերկար խոպուպիկը, հետո առավ գդակը, թափ տվեց ձեքով՝ դրեց ծոծրակին և դիմեց դեպի դուռը: Դռան մոտ կանգ առավ հանկարծ կարկատանի վրա կռացած մոր մեջքին: Ու նորից տրամադրվեց կատակ անելու:

— Լավ, նանի, չալ խո չտվի՞ր, — ասաց:

— Գնա հրեն տրախտիը՝ չալ ել կխմես, արադ ել, — պատասխանեց պառավը, առանց գլուխը կարկատանից բարձրացնելու:

— Վալ, նանի, նանի, գրողը քեզ տանի, — Արտեմը ծիծաղելով, լայն շեք տվեց մոր վրա՝ ու և դուրս գնաց: — Հը՛, ի՞նչ ես քեթդ ու մոռոթդ հավաքել, — ասաց, հանկարծ կանգնելով մոր առջև. — ուղի՞ն ես լոթխանա փող բաշխեմ:

— Փող ունես, տար արգանով քեփ արա, ինձ խի՞ կտաս, — քրթմնջաց պառավը միշտ գլուխը կախ կարկատանի վրա:

— Հա՛լ գիտի, նանի, աչքդ վոնց վախցել ա: Ա՛յ թե չեմ տա: — Արտեմը ձեռքը կոխեց սև սատինի ար-

խալուղի գրպանը և սկսեց դրամները չխնջելակացնել գրպանի մեջ՝ պառավի ախորժակը գրգռելու համար: Հը, տամ:

Դրամները չխնջելուց, հերթով, իր մոգական ազդեցութեամբ ունեցավ պառավի վրա: Նա կարկատանը մի կողմ դրեց և ձեռքերն աղերսազին մեկնեց դեպի վորդին:

— Վա՛լ, տու, տու, Արտեմ ջան, քեզ մատաղ ըլի՛ նանը:

Արտեմը մի բուռ սև ու սպիտակ դրամներ հանեց գրպանից և այս անգամ սկսեց չխնջելակացնել բռան մեջ:

— Տամ, ասում ես:

Պառավը մի քիչ բարձրացավ նստած տեղից, ձեռքերը միշտ դեպի վորդին:

— Արտեմ ջան, արևիդ մեռնի՛ նանը. հենց իմանաս ժամի դռանը նստած մի աղքատ եմ:

— Լավ, վոր տամ, ի՞նչ կանես:

Պառավը շտապով վեր կացավ:

— Ա՛յ ի՞նչ կանեմ, Արտեմ ջան: Առաջ մի քիչ բուրդ կառնեմ, թե՛ կմանեմ, գուլպա կգործեմ քեզ հրմար ել, ինձ հրմար ել: Յեննա սապուռն կառնեմ, կլվանամ քու փոխնորդն ել, իմն ել: Յեննա նավթ կառնեմ, վոր գիշերը գաս՝ վառեմ: Յեննա չալ-շաքար կառնեմ, մի քիչ ել գործի, վոր առավոտը վեր կենաս, չալ խմացնեմ: Յեննա...

— Վա՛, վա՛, ե՛, չհատավ, — բացակասնեց Արտեմը:

— Վա՛նց հատնի, Արտեմ ջան, քիչ պակասութի՛ն ունեն՞ք, — ասաց պառավը: — Հը՛ա հավերի կուտը չասեցի: Բա պանիրը. քանի վախտ ա սրտով պանիր եմ ուղում:

— Պանիր չե, հա, բիշկեթ-կատլետ չես ուղի՞, — ասաց Արտեմն այս անգամ արդեն առանց կատակի: — Անտեր մունդուիկ, դորթ խո փող չեմ կտրում: Դե, փեղդ բաց արա, ու ընչոր կըտամ, ձեն չըհանես, թե չե....

Պառավը մի քանի քալ մոտեցավ վորդուն և փեղդ դեմ արեց՝ աչքերն անհամբեր տնկած նրա ձեռքին:

Արտեմը բաց արեց բուռը, մեկ-մեկ ջոկեց սպիտակ դրամները, դրամանն ածեց և մնացած սև փողերը թափեց մոր փեղդ:

— Հը՛, ել չասես, թե փխ տղա ունես:

— Վհւյ, չե, չե, լաֆն ես, լավը, Արտեմ ջան: Վհւյ, արեղ ապրի, Արտեմ ջան: Վհւյ, խնդաս ու միթիթարվես, Արտեմ ջան:

Պառավը նորից նստեց դռան շեմքին, դողը բաց արեց և սկսեց համբել դրամները: Ուրախությունից ձեռքերը դողում էին:

Արտեմն ինքն ուրախացել էր նրա ուրախության վրա: Նա պզդեց մոր առջև և ժպտերես նայեց նրա դեմքին:

— Հը՛, տվի՞, թե չե, — հարցրեց:

— Տվիր, տվիր, Արտեմ ջան, վհւյ դու շատ ուրախանաս, վոնցոր ինձ ուրախացրիր:

Արտեմը ծիծաղեց, թեթևակի խփեց մոր ծնկանը, վեր թռավ պզղաց տեղից և հեռացավ լաչն ու չափավոր քալերով, վորի ժամանակ նրա շալի չափաչափածանը փեղերը ծափ եյին տալիս յերկարաճիտ չուսաւորին:

* * *

Անցավ մոտ յերկու շաբաթ:

Պառավ Մարանն ապրում էր ելի այնպես, ինչպես առաջ: Արտեմը տված փողերն ինչքան ել վոր խնայողաբար էր ծախսել, ելի շատ շուտ ելին հատել: Պառավը դարմանում էր, վոր այդ փողերով վոչ մի փոփոխություն չեր կատարվել իր կենցաղի մեջ: Նրա ստացած միակ շոշափելի ոգուտն այն էր, վոր այդ ժամանակամիջոցում տաս-տասնուհինգ ձու էր յետ դցել թուխս նստեցնելու համար:

Մի որ Արտեմը կրկին չեկավ: Սովորաբար, յերբ տունը միտն էր գցում, գալիս էր կես դիշերից անց, շատ անգամ՝ լուսադեմին. բայց այս անգամ այնքան վաղ չեկավ, վոր պառավ Մարանը դեռ անկողին չեր մտել: Այդ բանը խիստ զարմացրեց պառավին:

— Արտեմ ջան, հիմա՞նդ խո չե՞ս, — հարցրեց նա անհանգստացած:

Արտեմը չպատասխանեց:

Մարանը խրճիթի կիսախավարի մեջ աշխատեց լավ դիտել վորդու դեմքը՝ բայց վոչինչ չկարողացավ տեսնել, բացի այդ դեմքի խավար ուրվագծից: Շտապեց լամպը վառել: Հետո մոտեցավ վորդուն:

Արտեմն յերեսն ի վեր պառկել էր թախտի վրա, ձեռները դիտի տակ դրած:

Պառավը խոնարհվեց նրա դեմքի վրա և վախեցավ: Արտեմի դեմքը սաստիկ մռայլ էր, աչքերը պլպլում էին. յերևում էր, վոր խիստ վատ տրամադրության մեջ էր:

— Արտեմ ջան, — շշնջաց մալրը:

— Հը՛, — հանկարծ մռնչաց Արտեմն իր հուժկու ձայնով և աչքերը վորվորեց մոր վրա:

— Ընչի՛ք յես ըտենց, — հարցրեց պառավը յերկչուղով:

— Մի խոսացնի, թե չե՛ ես ջգրած սրտովս մի քացի կտամ, վոր տեղն ու տեղդ բանհոգի կըլես, — տրտասանեց Արտեմը հանդարտ, բայց սարսափ աղբող ձայնով և նուշխակ բարձրացրեց վոտը:

Մայրը կծկվեց և սուս ու փուս հեռացավ:

Տիրեց յերկարատե լուռթյուն:

Ճրագի լույսից և խոսակցության ձայներից հավերժ դարթել էյին: Թառի վրա նստած, պղծել էյին իրենց կլորիկ աչքերը և, ըստ յերևութին հետաքրքրված ճրագի անսովոր լույսից, դեռ ու դեն էյին նայում:

Պառավը, թախտի ծայրին կուչ յեկած, մտածում եր թե ինչ ե պատահել Արտեմին: Հիշեց անցյալից մի դեպք, յերբ վորդին նույն տրամադրությամբ տուն եր յեկել. բայց այն ժամանակ պատճառը չծածկեց. ասաց, վոր դուժար խաղալիս շատ փող եր տարվել: Յերևի հիմա ել աղպիսի մի բան կար, — մտածեց պառավը և ուղեց մխիթարել վորդուն:

— Արտեմ ջան, նավթը քու բաշխած փողոմն եմ առել, ա՛յ, — ասաց նա տեսնելով, վոր վորդին, մտած-մունքի մեջ խորասուզված, մոայլ հալացքով անթարթ նայում ե լամպին:

Արտեմը ձայն չհանեց:

— Գանի՛ վախտ ա առել եմ, հա. քեզ հըմար էյի պահում, վոր գաս վառեմ, — ավելացրեց պառավը:

Արտեմը դարձյալ լուռ մնաց:

— Դիչ չաց-շաքար ել եմ առել, առավոտը չա՛յ կը խմացնեմ, — նորից խոսեց պառավը:

Արտեմն անշարժ պառկած եր միշտ միևնույն դրության մեջ: Կարծես չեր ել լսում մորը:

Պառավի սրտին դիպավ, վոր վորդին վոչ մի ու-շադրություն չի դարձնում իր խոսքերին:

— Թե քունդ տանում ա, ասա՛ տեղաշորդ գցեմ, — ասաց նա նեղացած, չերկար լուռթյունից հետո:

Արտեմը պատասխանելու տեղ մութաքան քաշեց գլխի տակ, կուռը գցեց յերեսի վրա, և մի քանի բո-պելից հետո լավեց նրա խռմփոցը:

Մարանը հին, կեղտոտ մթելով ծածկեց նրան ըզ-գուշորեն, վոր քունը չխանգարի, լամպը հանգրեց, կատարեց իր սովորական աղոթքը և անկողին մտավ:

«Ե՛դ ա, փողերն իլի տանուլ ա տվել» — վճռեց նա մտքումը դարդակալած: Այն ինչ՝ հույս ունեւ, թե վորդին առավոտյան նախորդ անգամվա պես փող կտա իրեն:

Ծեղը նոր եր բացվում, փոքրիկ պատուհանի մութ ապակիները նոր-նոր սկսել էյին պարզվել, յերբ հա-վերի ոտարոտի կրկնոցը հանկարծ զարթեցրեց պա-ռավին: Նա գլուխն արագ բարձրացրեց և նայեց թառի կողմը. այնտեղ մթնաշաղի մեջ նրա քնաթաթախ աչ-քերին հաղիվ հազ նշմարելի յեղավ մարդու մի սև ուրվագիծ:

— Ե՛դ հի՛ ես, — աղաղակեց պառավը սաստիկ վա-խեցած և մեքենայաբար նստեց անկողնում:

Մարդու ուրվագիծը շարժվեց դեպի դուռը: Լավեց սողնակի շրխոցը: Դուռը բացվեց: Մարդու ուրվա-գիծը մի վայրկյան յերևաց վաղորդյան դալուկ լուսի:

մեջ և չքացավ: Դուռը բաց մնաց: Հավերի կրկնոցը լավեց դրսից և հանկարծ լռեց:

Պառավին թվաց, թե չերազի մեջ է: Նա վրա ընկավ և դողդող ձեռքերով սկսեց շոշափել Արտեմի պառկած տեղը թախտի վրա: Տեղը դատարկ էր: Խելագարի պես թռավ թախտից և վազեց դեպի թառ: Թառը նույնպես դատարկ էր:

— Վա՛յ, քու սիրտը չմեռնի, Արտեմ, ես ի՞նչ արիր. — ճչաց պառավը և, շտապով դելրան դցելով գլխին, դուրս չեկավ:

Ու հեալով, անդադար սալթաքելով սկսեց վազել ամալի փողոցի չերկարությամբ, առանց զգալու, վոր սուր-սուր խճաքարերը ծակում են իր չորիկ-մորիկ մերկ վրտները: Հետո, ալևա չկարողանալով շունչը չիտ բերել, կանգ առավ, նստեց հենց ալյոսեղ, փողոցի մեջտեղը, և սկսեց թակել ծնկերն ու լալ առանց արտասոււնքների:

Արտեմը չքացել էր:

<< Ազգային գրադարան

NL0353062

ԳԻՆԸ 65 Կ.
ԿԱԶՄԸ 25 Կ

46174

1
2

НАР-ДОС
ИЗБРАННЫЕ РАССКАЗЫ

Гиз. ССР Армении, Эривань, 1934